جیهانی لەو ڕۆڵەیا، کە وەک هێزێکی مێژوویی ئەیبینێ، بۆ ئەوەی سەرکەوتنەکانی و ناتەواوییەکانی بکێشین و تەماشای ئەو پێویستییە تازانە بکەین، کە پێشیان لێ گرتووە.

ئەنجوومەن کە دامەزرا وێنەیەکی دەربڕینی بەرگریی گشتی بوو بەرامبەر بەو فەسالّی شەڕی سارده، کە دوا بەدوای شەڕی بەرهەڵستی فاشیزم گورج خۆی پیشانی ئەو نەدا، کە تا ئەوکاتە چاوەنواڕی سەردەمێکی پشوودان و دروستکردنی پڕ لە ئاشتی بوون.

لە هەموو ساڵەکانی دوایی ترا، تاقە دەزگای ئینتەرناشناڵ بوو، کە بیری گشتیی جیهانی لەسەر ئەو خەتەرە کۆ ئەکردەوە، کە ڕوویان ئەکردە ئاشتی لە کاتێکا گوتنێکی قورسی ئەخستەکار بۆ گەیشتن بەئاشتییەکی بەرگەگر لە ڕێگای گفتوگۆ و چەک فرێدانەوە، بەتایبەتی چەکی ناووکی. ئەنجوومەن گوڕەی بەهێزی تایبەتی خۆیەوە نەکرد، کاری ئەو بریتی بوو لە ئاگادار کردن و ڕابەریکردنی ئەو ئەنجوومەنە نیشتمانییانە، کە ڕۆژ بەرۆژ لە زیادی بوون، لەگەڵ یەکخستنی تەقەللاکانیان بەجۆرێک، کە هەر لەو کاتەدا لەنگەر لەسەر چەند ئامانجێکی کەمی بەپەلە ڕابگرێ.

هەرە کاریگەر و هەرە سەرکەوتوویی ئەو تەقەللایانە ئەوەیان بوو، کە لە دەستپێشکەری گەورەمان – لە دەست چوو – پرۆفیسۆر «جولیۆ کوری» پەیا بوو، خستنەکاری بانگنامەی ستۆکهۆڵم لە ساڵی (١٩٥٠)دا یەکەم پرۆتستۆی گشتیی ئینتەرناشناڵ بوو بەرامبەر بەچەکی ناووکی، ئەم هێزە پاڵ پێوەنەرە هەر لەو دەمەوە دەستی کرد بەزیادبوون و، تا زۆر دوورتر لە ماوەی جووڵانەوە پەرەی سەند، بەوێنەیەکی دیاری لە «ژاپۆنیا و بەریتانیا و ئەڵەمانیای فیدراڵی»، ئەوانەی بێ ورنگ دان ئەوقاتییان بۆ چەکی ناووکی ئەکرد، تەگەرەی سەرەکییان لە بیری گشتیدا هاتە پێش، کە ئەم بیری گشتییە بەچەشنێکی ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ خەباتی ئەنجوومەنی ئاشتی بزواندی. بەم تەنگەتاو کردنە حکوومەتان ناچار بوون بکەونە گفتوگۆ، هەر هیچ نەبێ لە بارەی وەستاندنی تاقیکردنەوەی چەکی ناووکییەوە، تەقەللامان ئەگەر لە بابەتی بنەڕەتیدا، کە قەدەغەی چەکی ئەتۆمییە، سەرنەکەوتبێ؛ بەڵام پتر لە جارێک ڕێکەوتووە، کە توانیویەتی بەشدار ببێ لە بەر لێگرتنی بەکارهێنانی ئەم چەکەدا، بەوێنە لە کۆریا و ڤییەتناما.

سەرکەوتنێکی ڕاستەقینەش؛ بەڵام سنووردار (محدود) چنگ کەوتووە، لە مەبەستی ناوەندیی چارەکردنی ناکۆکیدا لە ڕێگای لێدوانەوە، وە گەیشتن بەبارێکی پتەوی (هاو هەبوونیی بەئاشتی) گەورەی دەوڵەتە زلەکان زۆر نزیکە بەم زووانە کۆببنەوە.

بۆ ئەوەی ئەم دووەم کۆبوونەوەیە بەردارتر دەرچێ لە یەکەم، هەروەک باری شلۆقی دنیای ئەمڕۆ ئەخوازێ پێویست هەیە بەسازدانی تەعبییەی بیری گشتی لەناو جیهانا.

کۆبوونەوەی ئەنجوومەن، بەتایبەتی لە ڕێگای کۆکردنەوەی کۆنگریسە زلەکانییەوە، یاریدەی خۆ ڕێکخستنی هێزەکانی ئاشتی داوە، خزمەتی بووە بۆ ئەوەی کەسان و نوێنەرانی گەلان لە هەموو لایەکی دنیاوە کۆبکاتەوە، ئەم کۆبوونەوەیانە وەک کۆبوونەوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سنووری تەسکی سیاسەتی نەتەوەیی و مۆرکی (هەیبەتی) نەتەوەییدا ڕانەگیراون، لە کار نواندنا وەک پارلەمانێکی هەموو ئینسانەکان وا بوون، کە گشت بابەتە ژیانییەکانی ئاشتی و شەڕیان تیا باس کراوە، ئەو سیاسەتانەیان تیا وەرگیراوە، کە بگونجێ ڕەزایی گشت لایی ڕاکێشن، هەروەها ئەو پێک گەیشتنەیش کە لەناو ئاشتیخوازانی شوێنانی جیاوازی دنیادا پێک هێنراوە کەڵکی زۆر بووە، بەم جۆرە لێک گەیشتنی بەرامبەری و پێکا پەرموونەوە بەرەبەرە زیادی کردووە، لەمانەوە گەیشتووە بەو جووڵانەوەی ئاشتیخوازیی نیشتمانییە، کە نوێنەری بوون و لەم ڕێگایەوە دەزگایەکی یەکگرتوویان پێکەوە ناوە بۆ بیروباوەڕێکی گشتیی وا، کە توانیویەتی تێگەیشتووان بەرامبەر بەبارگۆڕینی ئەو کارەساتانەی بوەستێ، کە لە ماوەی دە ساڵی ڕابردوودا هاتوونەتە ڕێی جووڵانەوەی ئاشتی.

لەم پێناوەدا هەرە گرنگ بڵاوبوونەوەی جووڵانەوەی ئاشتی بووە، بەناو هەموو دنیادا لەگەڵ ئەو ئەڵقە پەیوەستانەی جووڵانەوە دروستی کردووە لەگەڵ خەباتی پڕ ڕزگاریی نیشتمانی، کە سەرکەوتنە ڕوو لە زیادەکانی فەساڵێکی زۆر دیاری وا بەختیارانەی ئەم سەردەمە بوو لە پێشوازی و پشتگیریی ئەم سەرکەوتنانەدا، ئێمە هەستمان بەوە کردووە، کە یاریدەیەکی چاتری بابەتی ئاشتیی جیهانی ئەدەین، لە ڕێگای قورسایی بیری گشتیی جیهانییەوە بۆ بەرگریی ئەو تەقەللایانە وەستاوین، کە بۆ تەگەرە دانان دراون لە ڕێگای ڕزگاریی نیشتمانیدا.

جووڵانەوە هەر بەهێنانەدی پێویستە سنووردارەکەی خۆیەوە نەوەستاوە، قەدەغەی شەڕ! ئەو هەمیشە لە ژوور ئەمەوە ڕوانیویەتی بۆ وێنەی دنیایەک، کە هەمیشە لە ئاشتیدا بژی، وە بۆ بەکارهێنانی ئەو سەرچاوانە، کە ئێستا لە شتی بێ کەڵکا بەکار ئەهێنرێن بۆ تفاقی شەڕ لە شتێکا کە کەڵکی گشت ئینسانەکان بگرێ، دەستپێشکەریی ئەنجوومەن بەشتێ کۆنفرانسی ئابووریی مۆسکۆی پێکهێنا لە ساڵی (١٩٥٢)دا، کە ئەمە یەکەم جەولە بوو بۆ خاوکردنەوەی ئەو بەندانەی لەسەر بازرگانیی جیهانی هەیە، بەتایبەتی هەرە خۆشەویست لە دڵی سەرەکی لە دەست چوومانا (جولیۆ

کوری) ئەو ئارەزووە بوو، کە زانست بەتەواوی تەرخان بکرێ بۆ خزمەتی ئاشتی و، ڕزگار بکرێ لەو پەردەی نهێنییەتی، کە خراوەتە سەری، لێرەدا سەبارەت تۆمارکردنی سەرکەوتنەکانی کۆنفرانسی (ژنێف)مان ئەکەوێتە سەر، لە بارەی ئاشتی و ئەتۆمەوە لە تەختێکی ڕەسمیدا، لە تەختی نارەسمیی کۆبوونەوەی زانا گەورەکانا، کە بێزاریی خۆیان دەربڕی بەرامبەر بەشەڕی ئەتۆمی و پەرۆشییان پیشان دا لەبارەی تاقیکردنەوەی چەکی ناووکییەوە، لە خزمەتی ئاشتیدا ئەڵقەیەکی تریش بۆ پەیوەستیی ناو گەلان بەرزکردنەوەی هەستی پەسند بوو بەرامبەر بەکەڵچەری (ئینتەرناشناڵ)، کە لەلایەن ئەنجوومەنەوە یاریدەیەکی باش درا بەدانانی پاداشت و بەدامەزراندنی جەژنی بیرەوەری، بەم جۆرە ئەنجوومەن خۆی ماندوو کرد، کە ئاگادارییەکی گشتی لە ئایدیالی مرۆڤایەتیدا بنوێنێ، کە لە دنیایەکی ئاشتیدا نەبێ نایەتە دی.

ئەو جووڵانەوەی خرایە گەشە لەلایەن ئەنجوومەنی ئاشتیخوازانی جیهانییەوە، لە ڕووی ڕاستییەوە، لەوە زیاتر دەرچوو کە داهێنەرەکانی ئارەزوویان ئەکرد: هێزێکی ڕاستەقینە لەناو سیاسەتی دنیادا! بێ ئەوەی هێزێکی دیاری بەدەستەوە بێ توانی –ئەنجوومەن– کە خەڵکی زۆری گەلان ئاڕاستە بکا و ڕایان بهێنێ بەو بیروباوەڕە، کە لە ماوەی جووڵانەوەی ڕێکخراوەکانی پەرەدارتر بڵاوبووەوە بەناو گەلانا و، لەلایەن ڕای گشتییەوە پەسندکرا و بەجۆرێکی ناچاری داسەپی بەسەر دەوڵەتە هەرە بێزارەکانا، لەم ڕێگایەوە ئەنجوومەنی جیهانیی ئاشتی و ئەنجوومەنە نیشتمانییەکانی لەم دە ساڵەی دواییدا توانییان کاری خۆیان بنوێنن لە بەرهەڵستیی ئەو هێزانەدا ملیان نابوو بۆ شەڕنانەوە، بەڵێ نەیانتوانی بیانگێڕنە دواوە؛ بەڵام بێ زیانیان کردن.

بۆ لەمەوپاش تەقەللای گەورەتریش پێویستە، پێویستمان بەوە هەیە هێزی گەلێ گەورەتر لەوەی تا ئێستا پێکمانەوە ناوە، بەتایبەتی دەوڵەتە یەککگرتووەکانی ئەمریکا و لە وڵاتەکانی ئەورووپای ڕۆژئاوا، کە لەو شوێنانە لایەنگرانی شەڕی ناوکی (نەوەوی) و هێز بەکارهێنان هێشتا قسەیان ڕەوایە و جووڵانەوەکانی ئاشتیخوازییان پارچە پارچەن و لەژێر چەپۆکان.

مانگان و ساڵەکانی لەمەوپێش تەقەللای گەورەتر ئەخوازن لە هێزەکانی ئاشتی لەوەی تا ئێستا کراوە. ناچار بوونی دەوڵەتە زلەکان بەکۆبوونەوە و لێدوان لە بابەتی ئەڵمانیا و ئاسایشی ئەورووپا چنگکەوتێکی باشە، بەڵام هەر لە سەرەتا و، لە نیازە دەربڕاوەکانیان دەرئەکەون، کە ڕێککەوتنیان لەسەر شتی زۆر کەم ئەبێ، یان هیچ نابێ، ئەمە لە کاتێکا کە بابەتی ڕێککەوتنیان شتێکی ژیانییە؛ چونکە گرژیی شەڕی

سارد گەیشتۆتە ڕادەی بەرگە نەگرتن وە وای لێ هاتووە ڕووداوێکی زۆر بچووک ببێتە هۆی هەڵگیرسانی شەڕێکی ئەتۆمیی گشتی، لەبەرئەوە پێویستە ڕای گشتی زۆر وریا و لەسەر پێتر بێ بەدرێژایی سەردەمی گفتوگۆ، هەروەک (جولیۆ کوری) ئەیوت: کاتی ئەوەیە گەلان ئاشتی داسەپێنن بەسەر دنیادا!

گۆڤاری بەیان– ژمارە ٦ لاپەڕە ١٧

زانا و مرۆڤ فریدریک جولیۆ کوری

نووسینی: دکتۆر جۆرج حەنا

لە گۆڤاری (الطريق)ەوە وەرگیراوە

«زانستی بێ ویژدان گیانکوژە»... ئەمەبوو دروشمی فریدریک جولیۆ کوری ئەو زانایەی، کە ئەگەر بەناوبانگترین زانا نەژمێردرێ، ئەبێ ئینسانیترین زانا بژمێردرێ.

ئەم زانا گەورەیەی، کە زوو دنیای ڕۆشنی بەجێ هێشت، توانی میراتێکی وا بەجێ بهێڵێ بۆ ئینسانییەت، کە کەم کەس توانیویەتی میراتی وا بەجێ بهێڵێ.

فریدریک جولیۆ کوری مەیلی بۆ زانست لە کەسەکانییەوە وەرگرت و خۆیشی مەیلی بۆ تەرخانکردنی زانستی بۆ خزمەتی ژیان خستە سەر، جولیۆ کوری گیانی خۆی وا هیلاک کرد، کە هیچ کەسێک نەی کردبێ، بۆ ئەوەی دەرگای نەزانین بشکێنێ لە زانیاریی لەتکردنی ئەتۆمەوە، ئەشعاعی ئەتۆمییەوە، کە ئەم دەرگایەی شکان و خستییە سەرپشت بۆ هەموو کەسێک، کە باوەڕی بەرێگەکەی هەبێت، ئازاری هیچ شتێک لای نەئەگەیشتە ئازاری ئەوەی، کە زانست و زاناکان بکرێن بەسوخرە بۆ ئیشی ڕووخاندن لەباتی بیناکردن.

زۆرجار فریدریک جولیۆ کوری تەنگی پێ هەڵچنراوە لەلایەن هێزی شەڕەوە لە کاتێکا وای لێ هات حکوومەتەکەش پشتی تێ کردووە و بەنارەوایانە ئیستیقالەی پێ کرد لە مفەوەضیەتی ئیشی ئەتۆمیدا ئەو مفەوەضیەتەی، کە دروست نەئەبوو لە فەرەنسەدا ئەگەر عائیلەی (کوری) و ڕۆڵەکەیان (فریدریک جولیۆ کوری) نەبوایە، وە بەم کردەوە نارەوایە حکوومەتی فەرەنسا لەبەرچاوی هەموو گەلانی جیهان سووک بوو.

ڕۆژێک لە ڕۆژان لە ساڵی (١٩٥٠)دا بەریتانیا نەیهێشت جولیۆ کوری بچێتە خاکەکەیەوە، لە کاتێکا ئەگەر ئەو نەبوایە، وە گیانی خۆی نەخستایەتە خەتەرەوە، وە (ئاوی قورسی) بەدزییەوە لە فەرەنسای داگیرکراوەوە نەبردایەتە بەریتانیا، ئاڵەتی

شەڕی هیتلەری زۆر گرانتر ئەبوو لەسەر بەریتانیا وەک قارەمانێک چوون بەپیرییەوە؛ بەڵام لە ساڵی (١٩٥٠)دا بەدەرکراوی لە (لیمانی دۆڤەرەوە) گیرایەوە.

زۆر گران بوو لەسەر هەردوو دەوڵەتە گەورەکان، فریدریک جولیۆ کوری لە پاش شەڕ بەزانایەکی ئینسانی ببینن و، ئەیانویست زانایەک بێت بەسوخرە گیرابێت بۆ ئامانجە شەڕاوی و ڕووخێنەرەکانیان.

بەڵام ئەمە لە عەزمی خۆی نەیهێنایە خوارەوە، لە هەوڵدانا مایەوە بۆ پێکهێنانی یەکێتییەک لە بەینی زاناکانی وڵاتاندا و، دروشمی یەکێتییەکەیان، دروشمەکەی خۆی بێت، کە ئەویش (زانستی بێ ویژدان گیانکوژە)، وە هەروەها پێک بێت لەسەر بیرێک کەوا زانیاری نەبێ بۆ خزمەتی دوژمنانی ژیان، وە ئەم هەوڵەی تا ڕادەیەک سەری گرت؛ بەڵام بەتەواوەتی سەری نەگرت چونکە ئەوەی (جولیۆ کوری) هەوڵی بۆ ئەدا، نە ئەلوا بۆ ئەو دەوڵەتانەی، کە خاوەنی سیاسەتی قوەتن، وە ئەم دەوڵەتانە دەستیان کرد بەهەڵدانی چەند زانایەک لە زۆر ڕێگەوە، وە ئەم چەند زانایە وازیان لە بانگە پیرۆزەکەی زانای ئینسانی (جولیۆ کوری) هێنا بۆ شتێک، کە کەمترین ناوی لێ بنرێ، ئەوەیە کە بەهیچ جۆرێک لەگەڵ شەرەفی زانیاریدا، وە هەروەها لەگەڵ ئینسانیەتی زانیاریدا ڕێک ناکەوێت.

بەڵام ئەمە پەستی نەخستە دڵی گەورەی ئەم پیاوەوە، چونکە لە پاش ئەم سەرنەکەوتنە ڕووی کردە ڕای گشتیی جیهانییەوە، وە سەیری کرد ئەمان باشتر ئەچن بەپیریەوە، وە باشتری تەئیید ئەکەن لە چەند هاوەڵە زاناکانییەوە، ئەوانەی کە وازیان لە شەرەفی ڕێگەی زانیاری هێنا و فرۆشتیان بە (چێشتێکی نیسکێنە).

(فریدریک جولیۆ کوری) لە ساڵی (١٩٤٩)دا لەگەڵ ڕای گشتیی جیهانیدا لەسەر وەعدێک بوو لە پایتەختەکەی حکوومەتی فەرەنسەش خۆیدا، کە ئەمەش بەرەنگارییێکی بەخشی بەرامبەر بەو حکوومەتەی، کە پشتی لە جولیۆ کوری کرد، کە یەکێک بوو لەوانەی کەوا شانازی پێوە ئەکرا لەنێوان پیاوانیدا، هەر لەو کاتەدا بوو، کە ڕای هەموو جیهان گەیشتبووە لووتکەی تووڕەیی و ئەوپەڕی بێزاری لەسەر بۆگەنترین تاوان، کە لە (یوکوهاما) و (ناکازاکی)دا کردیان، وە بەرامبەر بەو کەسانەی، کە هەمیشە خەریکی ڕێکخستنی چەندەها پیلان بوون بۆ ئەو چەشنە تاوانانە، وە لەوەش پیستر و ناحەزتر؛ بەڵام ڕای گشتیی جیهان ئەگەڕا بۆ سەرۆکێک، کە هێرشێکی چلیپاییانە (صليبية) زدی هێزی ئەهریمەن (شەڕ) بەرێت.

ئەوەبوو (جولیۆ کوری) لە شێوەی زانایەکی ئینسانیی گەورەدا وەکو سەرۆکێک خوا

ڕەخسانی بۆی، وە لە دایکبوونی بزووتنەوەی ئاشتیی جیهانی گەورەترین هێرشێکی چلیپاییانە بوو بۆ سەر ئەهریمەن. وە لە جەرگەی ئەم بزووتنەوەیەوە دەنگی فریدریک جولیۆ کوری سەرۆک بڵند بووەوە و ڕووی قسەی کردە هاوڕێ زاناکانی لەهەر وڵاتیک بن، وە وتی «ئێمە کە بە زانا ناسراوین ئەمڕۆ بەرامبەر بەمەسئولییەتەکانمان ئەوەستین، وە لەو بڕوایە داین، کە بێ گومان زۆر پێویستە بەربەرەکانیی هەموو جۆرە ڕەشکردنەوەیەکی ڕەهبەری زانست بکەین، وە زانایانیش لە توانایانا هەیە، کە ئەم بەربەرەکانییە بکەن، زانایان نایانەوێ لەژێرەوە دەست تێکەڵ کەن لەگەڵ ئەو یاسا کۆمەڵایەتییە بۆگەنانەدا، کە ئەیانەوێ بەرهەمی هەموو کۆششە زانیارییەکانیان بەرەو چەند ئامانجێکی پڕ مەترسی ئاڕاستە بکرێن:

زانایان نایانەوێ وە ناشبێت لێیان بوەشێتەوە، کە گۆشەگیر بن و لە ژیانی گشتی دوورەپەرێز بوەستن، پێویستە لەسەریان هەروەکو خەڵقانی تر هەمیشە لەکاردا بن و بەرهەمی داهێنانە زانستیەکانیان بۆ خزمەتی گەل تەرخان بکەن، زاناکان پتر لە خەڵقی تر هەست بەگرنگترین بەختیاری ئەکەن کەوا هەر داهێنانێکیان گەورەترین مژدەی کامەرانی و خۆشیی ئادەمیزادی تێدایە، بەبێ ئەوان زیاتر لە خەڵقی تر ئەوە چۆتە دڵیانەوە، کە جونبوشی داهێنانەکانیان لە ڕێگەی سووککردنی ئازاری ئادەمیزاد و گۆڕکردنی سەدەها نەخۆشی و قڕان و کارەساتدایە، ئەوان گەلێک لە خەڵقی تر زیاتر هەست بەبەرهەمی ئەو داهێنانە ئەکەن، کە گەلان سوودی لێ وەرئەگرن، وە ژیانیان پێ خۆشتر ئەکەن، ئەوان لە خەڵقی تر گەلێک زۆرتر هەست بەو دڵخۆشییە ئەکەن کە بە داهێنانە ئافەریدەکانیان ئەیبەخشن بەئادەمیزاد. زاناکان هەست بەمانە هەموو ئەکەن، هەروەها هەست بەوە ئەکەن، کە تا چ ڕادەیەک مەسئولن لەمەدا، کەواتە زۆر پێویستە لەسەریان نەیەڵن زانستەکەیان بۆ وێرانکردن و ڕووخاندن بەکاربهێنرێت، پێویستە لەسەریان شان بەشانی دەستەچیلەی بەربەرەکانیکەرانی کردەوەی ڕووخاندن و وێرانکردن بڕۆن، وە لە هاوشانی ئەو پێشەنگانەوە بڕۆن، کە داوای ئامادەکردنی ڕای گشتیی جیهانی دژی شەڕ دەکەن. زاناکان زۆر چاک هەستیان بەوە کردووە، کە زانست چی پێشکەش کردووە و، لە دوارۆژیشدا چی پێشکەش ئەکات بۆ بیری ئادەمیزاد لە جیهانێکدا، کە کۆتری ئاشتی شاپەڕی بەسەریا شۆڕکردبێتەوە.»

وە لەسەر هەمان مینبەرەوە بوو، کە (جولیۆ کوری) هەموو دەوڵەتان و گەلانی جیهانی بانگ ئەکرد، بێ ئەوەی گوێ بداتە شێوەی یاسای سیاسی و کۆمەڵایەتی و جۆری ژیان، بۆ پتەوکردنی زانیارییەک یەک لەیەک هەڵێنجێن و کار لە یەکتر بکەن،

وە بۆ سەوا لەگەڵ یەک کردنێکی ئابووری لە مابەینی میللەتاندا و، بۆ کردنەوەی گرێی گیروگرفت نەک بەزۆر، بەڵکو بەخوایشت، چونکە زۆرەملایەتی هیچ ڕۆژێک لە ڕۆژان گرێیەکی تا سەر نەکردۆتەوە، بەڵکو تەنانەت لەوانەیە کە هەزار گرێی تریش بخاتە پاڵ گرێ کوێرە کۆنەکەوە، بزووتنەوەی ئاشتی لە جیهاندا بەسەرۆکایەتی ئەم پیاوە گەورەیە ڕۆژ بەڕۆژ لە گەشە و پەرەسەندندا بوو وە تا ئەهات فراوانتر ئەبوو، زیاد لە هەموو بزووتنەوەکانی تر ئەم بزووتنەوەیە ئاواتی گەلانی تینووری ئاشتی و ژیانێکی چاکتر بووە، وە ئەم بزووتنەوەیە داوای ئەکرد و، ئێستاش داوا ئەکات، کە واز لە سیاسەتی زۆرداریەتی و ئیمپریالیزمی بهێنرێت، وە بەڕاستی دان بنرێت بەوەدا، کە هەموو گەلێک مافی ئەوەی هەبێت، کە چارەنووسی خۆی بە دەستی خۆی بێت، وە ئەو جۆرە ژیانەی لەگەڵیا ئەگونجێت خۆی هەڵیبژێرێت بێ ئەوەی بێگانە دەست بخاتە کاروباری ناوخۆیەوە.

(فریدریک جولیۆ کوری) و بزووتنەکەی گەورەترین دوژمنی ئیمپریالیزم و شەڕخواهەکان و سیاسەتی ڕاکردن بەدوای خۆ چەکدارکردندا بوو، هەروەها سەختترین دوژمنی پەیمانە دوژمنایەتییەکان و هەموو جۆرە بیروباوەڕێکی خەڵک لە یەک تەریک کردنەوە و هێزی شەڕ بووە، وە هەر ئەمەش بوو، کە بەنەبەزترین دوژمنێکی شەڕخواهان ناوی خستە دنیاوە. هەروەکو شەڕخواهانیشی بەهەمان ئەندازە بەرەو ئەوە ئەبرد، کە بەهەموو جۆر بەخەتاباری لە قەڵەم بدەن؛ بەڵام ئەو سوچ و گوناهانەی، کە ئەوان بۆیان هەڵئەبەست، بێ گومان ئێجگار بازاڕی و بێ نرخ بووە، بەڵێ زۆریان تەقەللا ئەدا، کە بەرهەڵست و کۆسپ بخەنە بەر ڕێگەی سەرکەوتنی هەوڵ و کۆششە پڕ بەرهەمەکانی؛ بەڵام (جولیۆ کوری) نەبەز هەمیشە هەر لە نەبەردا بوو، وە هەر بەهەمان هێز تا دوا هەناسەی ژیانی بەمەزنیی مایەوە مەزنی لە خەباتە زانستییە پڕ سەخت و ماندوویەتییەکەی کەوا تەواوی ژیانی لە موختەبەرەکاندا بۆ تەرخان کردبوو مەزەندی لەو جەنگاوەرییە ئینسانییە پڕ ئێشوئازارەیدا، کە ئەی کرد بەرامبەر بەشەڕخواهان.

جولیۆ کوری خزمەتێکی کرد بۆ نیشتمانەکەی، کە مەگەر هەرخۆی کردبێتی، وەکو زانایەک لە موختەبەردا، کە ناوبانگی هەموو دنیای ئەگرتەوە، وە لە پێشەنگی بزووتنەوەی بەربەرەکانی کردنی داگیرکەرە هیتلەرییەکان لە کاتێکدا، کە تا بیناقاقایان بەپیسترین کارەساتەوە تێوە گلابوون، تەنانەت لە پاش کارەساتی ناوبراویشدا هەمیشە هەر لە پەرەپێدانی بزووتنەوە پڕ جۆشەکەی خۆیدا بوو چ لە بابەت زانستییەوە و، چ لە دنیای ئینسانیەتەوە. ئەم پیاوە بەهیچ جۆرێک کۆڵی نەئەدا بەرامبەر بەوانەی، کە

ئەیانویست دووبارە فەرەنسە بهاوێژنە باوەشی پیلانەوە، ئەولای وابوو ئەگەر بێتو فەرەنسە بکەوێتە دەستی ئەوانەی، کە ئەم پیلانە ئەگێڕن، چ لە ناوخۆیدا، وە یاخود لە دەرەوەی، بێ گومان وای لێ دێ کاتێ دێتەوە هۆش خۆی، کە گەورەترین کارەسات و قورسترین نەگبەتییەکی تری بەسەرا هاتووە.

خۆزگە حکوومەتی فەرەنسە پایەی گەورەیی ئەم پیاوەی لەبەرچاو ئەبوو لە ژیانیدا، نەک پشتی تێ بکردایە و هەموو خەباتەکانی بخستایە ژێر پێوە، بۆ ئەوەی گۆی شەڕەف و سەرکەوتنی ببردایەتەوە لە ڕیزی دەوڵەتاندا ئەگەرچی لە کاتێکدا کە دنیای ڕۆشنی بەجێ هێشت (برتوان)ی وەزیر وتارێکی دوور و درێژی لەسەر تەرمەکەی خوێندەوە؛ بەڵام ئەم وتارە بەو هەموو بەلاغەتەوە وەنەبێ حکوومەتی فەرەنسەی بەخشی بێ لەو گوناهبارییەی، کە بەرامبەر بەو هاووڵاتییە بەشەڕەفەی کردی.

جارێکیان لە شوێنێکدا چامان بەیەکەوە ئەخواردەوە لە یەکێک لە هۆدەکانی کۆنگرەی ئاشتیدا لە (وارشۆ) ساڵی (١٩٥٠)، لە کاتێکدا کۆنگرە لە شاری (شیفلد)ەوە لە ئینگلتەرە گوێزرایەوە بۆ (وارشۆ). (وەکو گوتمان لەوکاتەدا کە جولیۆ کورییان لە مینای دووڤەرەوە گێڕایەوە) پێی وتم جووڵانەوەی ئاشتی چۆن ئەڕوات لە لوبنان؟ ئایا تەنگوچەڵەمەتان دێتە ڕێ لەلایەن حکوومەتەکەتانەوە؟ وتم تەنگوچەڵەمە یەک بەدوای یەکدا دێن؛ بەڵام جووڵانەوەی ئاشتی هەر بەسەرکەوتوویی ئەڕوات بەڕێی خۆیدا سەرەڕای تەنگوچەڵەمەی ئاسایشی گشتی (الأمن العام) جولیۆ کوری دەستی کرد بەقاقای پێکەنین، کە ناوی (ئاسایشە گشتییەکەم) برد، وە بەنەختێک تەوسەوە پێی وتم وا دیارە ئەوەی لای ئێوە پێی ئەڵێن، ئاسایشی گشتی بەڕاستی ئاژاوەی گشتییە هەروەکو لە نیشتمانە خۆشەویستەکەی منیشدایە (فەرەنسە)، ڕەنگە ئینتدابی وڵاتەکەم لەسەرتان وڵاتەکەتانی تا سنگێکی وەک سنگەکەی مەلای مەزبوورەی تیاکوتا، ئێمە ئەو عەرەبە نین، کە باسی سنگەکەی مەلا ئەکەن؟ داخەکەم کە ئینتداب ئەو سنگەی لە خۆتانەوە، وە لەناو خۆتاندا دروست کردووە. ئینجا ئەوەتان لەسەر ماوە، کە ئەو سنگە بەدەستی خۆتان هەڵکێشن، پێویستە لەسەرتان، کە خۆتان لە ئێمە ئازاد بکەن، وە لەوانەش کە بوون بەسنگ بۆ ئێمە. چوونەتە سەر ڕێی ئازادی ئەوەتان لەسەر ماوە، کە ڕێگاکە تادوایی ببڕن. ئینجا پیاڵەی (چا)کەی هەڵبڕی (چونکە هیچی تر لەسەر مێزەکە نەبوو) وتی با نەخبی سەربەستیی گەلی لوبنان بخۆینەوە.

فریدریک جولیۆ کوری چەند بە شەڕەفی!!

وا ئەزانم گەلانی هەموو جیهان هیچ ئینسانێکی تریان ئەوەندەی تۆ خۆش

نەویستووە و بەڕێز نەیان گرتووە. وە گەلان هەموو تەقدیری تێکۆشانی زانستی و ئینسانی ئەکەن، وە ئێمەش کە لەژێر ئالای ئەما ڕۆیشتین وە لەژێرەوە چاکەمان تاقی کردەوە، ناوی کوری ئەمێنێتەوە بۆمان ئەبێ بەنیشانەیەک، بۆ ئەم جوولانەوە پیرۆزەی کە دایمەزران و، ئەوەی کە گیانی کرد بەبەریا بەزانینەکەی و، بیر و دڵی و مێشک و جوانی، وە ناوی بەنەمری ئەمێنێتەوە لە دڵی گشت ئینسانێکی بەشەڕەفدا.

پێشەکی ئەم ژمارەیە

«وتاری پێشەکی بۆ گۆڤاری شەفەق- بەیان»

خوێندەواری خۆشەویست!

ئەم ژمارەیەی بەیان -شەفەق- کە ئەکەوێتە دەست ئەبینی هەندێک گۆڕینی بەسەرهاتووە، بەوێنە: بەشی عەرەبی هەڵگیراوە، سەرتاپای گۆڤار بووە بەکوردی لە ئاڕاستەیا ڕێگای ئاشتیخوازی بەجۆرێکی ڕوونتر لە جاران گیراوە، لە ناوەکەشی لە شەفەقی عەرەبییەوە بووە بە (بەیان)ی کوردی.

هەر لەمەندە سرنجا بۆتان دەرئەکەوێ، کە دوو ئامانجمان گرتۆتە پێش چاو:

- یەکەم: گۆڤاری بەیان تەرخان بکرێ بۆ خوێندەوارانی زمانی کوردی و بەس، چونکە گۆڤارێک ناتوانێ لە هەمان کاتدا خزمەتی دوو زمان بکات، ئامانجی خوێندەوارانی هەردوو زمان لە یەک ڕادەدا پێک بێنێ، بە وتەی بازاڕی بدوێین، نامانەوێ بەنرخی (١٠٠) فلس بایی (٥٠) فلس خوێندنەوە پێشکەش هەردوولای کوردی خوێن و عەرەبی خوێن بکەین.

- دووەم: لەم ڕۆژەدا کە پاراستنی ئاشتی پێویستی هەرە لە پێشی هەموو ئینسانێکی بەشەڕەفە، ئاوات و هیوای گەلانی جیهانە، هەموو گەلانی جیهان، مەیدانی تێکۆشانێکی نەبەزانەی دەوڵەتە پێشکەوتووەکانە، کە هاوبەشیی جەمهوریەتە خۆشەویستەکەمان لەم تێکۆشانەدا مایەی شانازیی گشت ئەندامێکی گەلی عێراقە بەهەموو نەتەوە و چین و دەستە و کۆمەڵەکانییەوە؛ ئا لەم ڕۆژەدا نەبوونی خوێندنەوەی سەر بەئاشتی گومان نییە ناتەواوییەکی گەورەیە لەبەرچاوی هەموو دڵسۆزێکا، وە ئەچێتە سەر کەڵەکە ناتەواویەکانی تر.

جوولانەوەی ئاشتیخوازی لە پێش هەموو شتێکا لەسەر خەباتی بیر و تێگەیاندن بەندە، خەڵک تا زۆرتر لە ڕاستی تێ بگەن لە بارەی شەڕ و ئاشتییەوە تا ئاگادارترین لە نرخی توانستی خۆیان بۆ وەستاندنی شەڕ و پاراستنی ئاشکرایە گەرمتر دێنە ڕیزی

تێکۆشانەوە.

لە هۆیەکانی بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی جوولانەوەی ئاشتیخوازی لەناو گەلی کوردزمانا، لامان وایە هەرە گرنگیان لە پاش ڕادیۆ بڵاوکراوەیەکی کوردییە.

لە ماوەی وزە و دەسەڵاتمانا، بیرمان کردەوە لەوەی بۆ ئەم مەبەستە گۆڤارێکی کوردی دەرکەین، لەپاش هەندێک سەرهێنان و سەر بردن لەگەڵ خاوەندی ئیمتیاز و سەرنووسەری لێپرسراو کاک عەبدولقادر بەرزنجی ڕێککەوتین، کە ئەو گۆڤارە بەیان - شەفەق- بێ، لە پاش ئەو دەستکارییانەی، کە لەم ژمارەیەدا ئەکەونە بەرچاوی خوێندەوارانی خۆشەویست، ئەمجا ئەگەر خوێندەوارانی بەڕێز لەو بیرەدا کە لەم ژمارەیەوە پێکەوەی ئەنێین لە گەڵمان بن لە بۆچوونمانا، هەم هۆی شانازیمان ئەبن، هەم ئەبن بەهاندەرێکی نرخدار بۆ هێزی هەنگاوەکانی لەمەو پاشمان.

ناتوانین لە ئێستاوە دەست بدەینە بەڵێندانی گەش گەش لەبارەی هەنگاوەکانی پاشەڕۆژمانەوە، چونکە ئەو هەنگاوانەی گۆڤارێک ئەیهاوێت، هێز و توانست تەنیا لە هەڵسووڕێنەرەکانی وەرناگرن؛ بەڵکو ڕۆڵی ئەوان لە پێشکەوتنیا هەرگیز ناگاتە ڕادەی هاندان و بازاڕ گەرمییەک کە خوێندەوارەکانی پیشانی ئەدەن، تەنانەت دڵسۆزی و خەمخواریی نووسەرە لاوەکییەکان، بگرە لە ئەندامانی بنەڕەتی هەڵسووڕاندن پتر ئەتوانن گەشە بدەن بە (بڵاوکردنەوە)یەک، وە پاڵی پێوەبنێن بۆ پێشەوە.

ئەوەی لەسەر ئێمە بێ لەم پێناوەدا بەدڵسۆزی تا ڕادەی لێبووردن بۆ ئەوەی گۆڤاری (بەیان) لەسەر دەستووری (گۆڕینی سروشتی بەرێوەبەرین، دەستووری گۆڕین لە جەمهوریەتی خۆشەویستی عیراقا بەسەردەمی هەڵچوونی شۆڕشیدا ئەڕوا، هەر مانگە شۆڕشێک، هەندێ مانگ چەند شۆڕشێک، بۆ هاوپێیی کردنی ئەم هەموو شۆڕشە گورجانە ئەگەر خوێندەواران و نووسەرانی خەمخواری ئاشتی و بیری کوردی دەستمان بگرن و بۆ پێشەوە پاڵ بەرەوڕەوەی بەیانەوە بنێن، ئێمەش دڵنیایان ئەکەین، کە ماوە نادەین ڕەنجیان بەفیڕۆ بڕوات!...

گۆڤاری (بەیان) ژمارە ٣ ساڵی ١٩٥٩

ئاشتی و سامانی بیر

لە بڵاوکردنەوە (نەشرە)ی ئەنجومەنی ئاشتیخوازانی جیهان وەرگیراوە

نووسەری وتار «ئارثەر لوند کڤیست» ئائیبی سەرۆکی ئەنجوومەنی باسکراوە و، یەکێکە لەوانەی پاداشتی ئاشتیخوازیی لەنینیان وەرگرتووە.

ئاشتی بابەتێکە پەیوەندییەکی گەورەی بەکەلچەر (ثەقافە)وە هەیە، ئەمە هەمیشە وا بووە؛ بەلام لەم رۆژانەدا ئێجگار راست و دروستترە، بەتایبەتی لە کاتێکا، کە لەم سالانەی دواییدا ترسی شەڕ هەرەشە لە سەرجەمی جۆری ئینسان ئەکات، هەرەشە لە هەبوونی کەلچەر خۆی ئەکات، لە رابردوودا کەلچەران زۆرتر ناونیشانی ناوخۆیان پێوە بوو، ئەگەر شەڕ کەلچەرێک، یان چەند کەلچەرێکی لەناو ببردایە ئاسان بوو لە جێی ئەوان هی تر قووت ببێتەوە، ئەمرۆ کەلچەر لە رادەیەکی پەردەدار وێنەی جیهانیی وەرگرتووە، هەموو دنیای گرتۆتە باوەش و ژیان و گوڕی کشاوە بەناو چوار سنووری گشت گەلان و رژێمانا، ئێستا کەلچەر لە تواناڎا نییە لە تاقە یەک شوێندا بدرێتە بەر پاڵ؛ بەلکو ئێستا لەژێر هەرەشەیەکی تێکڕاییدا ئەژی، کە رووی هەموو جیهانی گرتووە، شان بەشانی پەرەسەندنی کەلچەر، هۆیەکانی وێرانکردنیش تا رادەی تالووکە گەورەتر بوون، توانستەکانی پەیوەستی لەناو گەلان و کەلچەرانا لە گشت چاو لێک نانێکا، ئەگونجێ بەهۆی شەڕێکی جیهانییەوە، تەگەرەیان بێتە رێ، ئەمەیە باری هەلوێستەمان، پێویستە چارەی لێ دەرچوونی بۆ خۆمان بدۆزینەوە.

تالووکەی شەڕ و هەرەشەی خاپوورکاری بڕ نادرێن لە شتی تر، کەلچەریش هەروەها بڕنادرێ و نابێ بدرێ، کەلچەری نەتەوەیی ئەبێ هاوکاری بکات لەگەل کەلچەری جیهانی و، لە رێگای ئەم هاوکارییەوە هاوڕێ بدۆزێتەوە بۆ بەرەنگاریی شەڕ، ئا لێرەدا دەردەکەوێ، کە هاوکاری، واتا ئاشتی.

کەلچەر سەر دەفتەری ئەو شتانەیە، کە ژین ئەوەندە شیرین ئەکەن ژیان بهێنێ، شەڕ نەک هەرەشە لە ژیان ئەکا و بەس؛ بەلکو هەرەشە لەو شتانەش ئەکا، کە مەعنا و نرخ بەژیان ئەبەخشن، کەلچەر ناتوانێ لە ئینسانییەت خۆی زیاتر بەرگەی ئەو نەگبەتییە بگرێ، کە بەهۆی شەڕی جیهانگیرەوە رووئەدات، لێرەدا پرسیار لەوە کە «کامەیە کەلچەری نیشتمانی و، کامەیە کەلچەری جیهانی؟» بێ مەعنا دەرئەچێ. ئەمرۆ گشت کەلچەرێک لە هەمان کاتا هەم نیشتمانی و هەم جیهانییە، درەختێکە لە لقەکانی و رەگەکانی، هەردووکیان یەک بایەخیان هەیە. بڕدان و جیاکردنەوە لە وشکبوون، لە گەشایی سست و دەغەزاری لە ونکردنی توانستی خۆگۆڕین (تطور) زیاتر هیچ ناگەیەنێت، هاوکاری و گۆڕینەوە، وە گۆڕینەوە و پەیوەستی بابەتی ژیانێن بۆ ژیانی کەلچەر، ئاشتیش هەروەکو کەلچەر، لە گەلێک بابەت پێکهاتووە ئەویش شتێکی تێکەلاو و ئالۆزکاوە، ئاشتی لەنگەری پەرموونەوە ناخاتە سەر تاقە یەک کەس، بەلکو زۆرکەس، هەموو کەسێک ناتوانێ ببڕێتەوە، یان بپارێزرێ، بەتەقەللای تاکە لایەن ئەبێ ژمارەی هەرەزۆر بۆی بکەونە هاوکاری و لێک گەیشتن، بابەتی «بە ئاشتی

پێکەوە ژیان» ئەبێ بەجۆرێک چارە بکرێ، کە هیچ لایەنێک نەکەوێتە ژێرباری هەرەشە، یان زۆرلێکردن، ئاشتییەک لەسەر هێز و زۆرداری بنیات بنرێ، هەرگیز ئاشتییەکی دروست نییە؛ بەلکو کەلەکی دۆڕاوە، خەوی بێ هۆشییە، ئاگری ژێر بوڕکانە!

بەلام لە هەمان کاتا لە ژیان و پەیوەندییەکانی دەولەتانا هەندێک گۆڕین پێویستە؛ بەلکو ناچارییە، گەلێک بێدادیی زۆر گەورە هێشتا لەناوا ماوە. نابەرامبەری «لامساوات» هەیە لە ژیانی ئابووری، کۆمەلی، رەگەزی، تەنانەت لە ژیانی سایکۆلۆجیدا، ئەمە داوای تەقەللایەکی (وەک یەک) لێکردنمان لێ ئەکات؛ بەلام تەقەللای بەم جۆرە پڕە لە ترسی تەقینەوە.

هیچ گومان نییە، کە (وەک یەک لێکردن)ی وا، لە رێگای ئاشتی و ئاسایشەوە یەکێکە لە فرمانە زۆر سەختەکان.

ئا لێرەدایە بەپێی باوەڕی من، کە کەلچەر و گۆڕینەوەی کەلچەر ئەتوانن هاوبەشی بکەن لە تەقەللای وەک یەک لێکردنا، بەمەرجێک خەوشدار (عەیبدار) نەبێ، بەنیازی بازرگانی یان پڕوپاگندە بۆ سوودی یەک لایەن، کەلچەر ئەتوانی هۆی پێکەوەنووسان بێ و لێک گەیشتنی ئینسانان پتەو بکات و، گیانێکی خۆشەویستی لە ناویانا دابمەزرێنێ، کەلچەر لە رێگەیەکی هەست پێ نەکراوەوە یاریدە ئەدا بۆ دروستبوونی بیر و هەستی نوێ، گەلێک ئاسۆی تازە تازە بۆ بەرچاو ئەکاتەوە و، پێویستی هاندان ئەبینێ بۆ دەستدانە فرمانی بەکەلک.

گۆڕینەوەی کەلچەر لە خزمەتی ئاشتیدا دەستێکی زۆر گرنگی هەیە، ئاشتی ئەبێ بەگەلێک (هۆ) زەوی بۆ تەخت بکرێ، کە هەندێکیان هۆی راستەوخۆن، هەندێکیشیان ناراستەوخۆن.

من بەتەواوی باوەڕم وایە، کە گۆڕینەوەی کەلچەر بەتایبەتی بۆ سەردەمێکی درێژ، یەکێکە لەو هۆیانەی، کە نابێ چاوی لێ بپۆشرێ، ئاشتی لە خەم نارەخسێ بەچەن رۆژێکی کەم؛ بەلکو پێویستە بۆ سەردەمێکی درێژ تەقەللای لە پێناودا بدرێ، لەژێر گوڕی کاریگەریی کەلچەرەوەیە گۆڕینەوەیەکی پەرەداری بابەتەکانی کەلچەر ئەتوانرێ کاروباری ئاشتی لە رێگایەکی زۆر سرووشتییەوە پەرەی پێ بدرێ و قوول بکرێ و لەناو کۆمەلانی گەلانا بەپتەوی رەگی پێ دابکوترێ، ژمارەی زۆری کتێب، کاری هونەری، فلیمی سینەما، پیەس (تەمسیل) لەو بابەتەی قسە بۆ خزمەتی ئاشتی ئەکات، یان لە سەرێکەوە بەلای بیری ئاشتیدا دائەتاشێ، لە ئارادا هەیە؛ بەلام بەدبەختی لەوەدایە، کە ئەمانە باش نەزانراون، زیاتر رێگایان چۆل کردووە بۆ

بەرهەمەکانی شەڕ و دەستدرێژی، یان چەتەگەری و پیاوخراپی، یان هەست بزوێنی بەستی زمان و سوودی پێچەوانە و دوژمنانیە، کە ڕێگا لەمانە ئەگرێ بۆ سنووربڕین، بەبۆنەی کۆمەڵێک (هۆ)وەیە، کە ئەم بەرهەمانە بەڕادەیێ پێیان ئەشێ ناگەنە خەڵکانی زۆری ئینتەرناشناڵ، کە بێ گومان لە پێناوی کاروباری ئاشتیدا سوودێکی زۆر ئەتوانن ببەخشن بەو خەڵکانە.

بۆ چارەسەریی ناتەواویی گۆڕینەوەی کەلچەری ئەگەرچی جارێ لە ماوەیەکی تەسکیشابێ، وە دانانی نرخ بۆ ئەو دەستەی کەلچەر هەیەتی لە خزمەتی ئاشتیدا، ئینستیتوی ئاشتیی جیهانی لە (ڤییەننا) بڕیاری دا دەزگایەک دانێ بۆ یاریدەدانی گۆڕینەوەی (کەلچەری) لەناو گەلانا، بەهەموو هێزمەوە پشتگیری ئەم پرۆژەیە ئەکەم، هیوام هەیە کە کۆمیسیۆنی کەلچەری زۆر کەڵکی ئەبێ بۆ پەرەپێدانی گۆڕینەوە بەناو گشت لایەکی دنیادا، وە زوو ئەکەوێتە بارێکەوە بتوانێ یەکەم بەری ڕەنجی بخاتە بەرچاو.

(گۆڤاری بەیان- ژمارەی ٣ ساڵی ١٩٥٩)

دوایی بەن بەشەڕی سارد و شوێنەکانی مەترسی چارەکەن

«سەر وتاری بڵاوکراوەی ژمارەی نیسانی ئەنجوومەنی ئاشتیی جیهان»

لە چەند مانگێکی کەمی ڕابردوودا هەست ئەکرا بەنەرمبوونێک لە پەیوەندییەکانی ناوەندی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا. ئەمە لە سەردانی ئەمریکای میکۆیاندا بەرچاو ئەکەوێ، لەگەڵ گەشتی ماکمیلان لە یەکێتی سۆڤیەتدا، بەتایبەتی لە کۆبوونەوەکەی ئەم دواییەی سەرکردەکانی پارتی سۆشیاڵ دیموکراتیی ئەڵەمانیای ڕۆژئاوادا لەگەڵ نوێنەرەکانی یەکێتیی سۆڤیەتدا.

بەڵام ئەم نیشانەیەی خاوبوونەوەی گرژیی ناو دەوڵەتانە لەلایەکی ترەوە بەرامبەر بەهەندێک هۆی بەرەڵڵابوونی شەڕی سارد ئەوەستێ.

مەکتەبی ئەنجوومەنی جیهانیی ئاشتی لە مۆسکۆ کۆبوونەوەی بەست، هۆیەکانی ئەم شەڕە ساردەی چەند ڕاست ڕوون کردەوە و داوای لە هێزەکانی ئاشتی کرد، کە تەقەللا یەک بخەن بۆ ئەوەی دنیا ڕزگار کەن لە شەڕی سارد و، چاتربوونێک بخەنە هەوایی ئینتەرناشناڵەوە.

ڕووداوی تازە بۆمانی ساغ ئەکاتەوە، کە مەترسیی مەکتەب لە شوێنی خۆیابوو،

پەیمانی سەربازیی دولۆنەی ناوەندیی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و دەوڵەتانی وەک پاکستان و ئێران و تورکیا کە تازە ئیمزا کراوە، لە عێراقا لە ڕێگای دەست تێکێشانی بێگانەوە پشێوی نراوەتەوە، گەلانی ڕۆدیسیا و نیاسلاند، کە داوای مافی سەربەخۆیی و دەسەڵاتی خۆیان ئەکەن دەمکوت ئەکرێن و، بۆ دەمکوت کردنیشیان زۆر بەکار ئەهێنرێ، لە ئەوروپا درێژداریی «موشکیلە»ی ئەڵەمانیا لەبەردەما قووت بۆتەوە، سروشتە تایبەتییەکەی سرنجی گشت دنیای کێشاوەتە سەرخۆی، لە کاتێکا دوژمنەکانی خاوبوونەوە ئەکەن بەهۆ بۆ هێشتنەوەی هەوای شەڕی سارد.

پشت هەڵکردن لە لێدوانی پەیمانی ئاشتی لەگەڵ ئەڵەمانیا باری زۆر ئاسایی بەرلینی ڕۆژئاوا، کە لە دڵی جەمهووریەتی ئەڵەمانیای دیموکراتیدا شوێن تەلەیەکی داخە بۆ پیلان دانان و گرژی خستنەوە و چەکدارکردنی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا بەچەکی ناووکی، ئەمانە هەموو ئەتوانن هەرەس بێنن بەئاشتیی جیهانی، ئەگەر چارەیەکی گورج و گۆڵیان بۆ نەدۆزرێتەوە.

توانست لەناوا هەیە بۆ دۆزینەوە، لە زۆر وڵات، بەتایبەتی لە ئەوروپا، لە ئاڕاستەی جوێ جوێ بیروباوەڕ هەیە، بەرەبەرە دەنگیان بەرزتر ئەکەنەوە بۆ بڕینەوەی مەسەلەی ئەڵەمانیا لە ڕێگەی لێدوانەوە، وە بۆ دامەزراندنی هەرێمی بێ لایەن، وە بۆ ئارام پێکەوەنان... هتد، لەم پێناوەدا گەلێ پیلان هێنراونەتە پێش، ئەگەر ئەم پڕۆژانە بەنیازی ڕێک کەوتن دەستیان بدرێتێ لە تواناادا ئەبێترووسکەی هیوا بەدی بکرێت. پڕۆژەی سۆڤیاتی بۆ ئیمزاکردنی پەیمانی ئاشتی، وە دەستکاری کردنی باری بەرلینی ڕۆژئاوا بەگیانی نیازێکەوە هاتۆتە دی، کە ناوەنگێتی گرژی و تێک بەربوون لە دڵی ئەوروپا دوورخاتەوە، نۆتەی دووی مارت، کە بەستنی کۆنفرانسی وەزیرەکانی دەرەوە پێشنیاز ئەکات لەگەڵ کۆنفراسی پۆپە دوا بەدوای ئەو، بنکەیەک دائەنێ بۆ لێدوان. لە (١٩)ی مارتدا سەرەک ئەیزنهاوەر پێی لێنا، کە ئەم نۆتەیە هەنگاوێکە بۆ پێشەوە بەرەو ئاڕاستەی دەستکردن بەلێدوان، بەڵام بەپێچەوانەی هیوای گشتییەوە بۆ بەستنی کۆنفراسی پۆپە، بەرەی ڕۆژئاوایی وا دێتە بەرچاو، کە بەهیچ جۆرێک پەلەی نییە بۆ دەستکردن بەلێدوان، وە نایەوێ ڕۆیشتن بەرەو ڕێککەوتنی بەئاشتی پێش بکەوێ، لە بارەی ئەم بارە شلۆقەی کاتەوە ڕووداوێکی وەک یەکتری بینینی دیگۆل و ئەدیناوەر کە بەرهەمی ئەوە بوو جارێکی تریش هەڵوێستەی لاسارانەی ئەڵەمانیا و فرەنسا ساغ بکەنەوە، درکاندنی جەنەراڵ تایلەری دەوڵەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە بارەی

هەڕەشە کردنەوە بۆ بەکارهێنانی بۆمبای ئەتۆمی، یان ئەوانەی تر، کە داوای بەکارهێنانی هێزیان کرد بۆ سەر بەرلین، یان کردەوەی بەریتانی بەچەکدارکردنی هێزەکانی بنکەی دۆرتموند بەرۆکێت (ساروخ)، ناوکی ئەم شتانە هەموو کەڵکیان هەر ئەوەیە گرژی بەرز بکەنەوە، هەلی دەمگەیاندنە یەکتری بۆ لێدوان دوورتر بخەنەوە، لەوەش زیاتر، ئەم ڕووداوانە بۆڕیەژەنەکەی شەڕی سارد زیاتر هان ئەدا بۆ ئەوەی تەگەرەی تازە بخەنە بەر ئەو سرنجانەی تا ڕادەیەک خەریکن یەک بگرن، هەروەک لە کاروباری بەستنی کۆنفرانسا بەرچاو ئەکەوێ، ئەمە هەڵوێستەیەکی ئاڵۆزکاوە؛ بەڵام ناونیشانەکەی لەلایەکەوە ئەگەیەنێ، کە جووڵانەوەیەکی ڕوو لە گەشەکردنە لە بیروباوەڕی جیهانیدا لایەنگیری لێدوان و دوایی هێنانە بەشەڕی سارد، لەلایەکی تریشەوە پیشان ئەدا، کە دەستەی بەرگرەکان تەگەرەی گەورەتر ئەهێننە پێش.

لە هەڵوێستەیەکی وادا لەسەر جووڵانەوەی ئاشتیی جیهانی بەتێکڕایی و لەسەر گشت هێزەکانی ئاشتی پێویستە ئاگادار بن، کە ڕای گشتی جارێکی تریش بەهەڵە نەچێ، کە لێپرسراوان نەشاردرێنەوە، کە تێکۆشان لە ڕێگای ڕاست و دروست لانەدا، جووڵانەوەی ئاشتیی جیهانی لەگەڵێ کاروبارا (فعاليات) تێبکۆشێت بۆ ئەوەی ماوەی تێکۆشانی چاتر و پەرەدارتر کات بەرامبەر بەهەموو شتێک، کە بتوانی لە هەچ کوێیەکی دنیادا بێ ئاشتی بخاتە مەترسی، وە ئەو دەوڵەتانەی مل نادەن بکەونە لێدوانەوە تەنگەتاویان بکات بۆ ئەوەی مل شۆڕکەن بۆ لێدوان و، کەشتییەکانیان ناچار ببێ لەسەر سیاسەتی ئاشتی لەنگەر داکوتێ.

(گۆڤاری بەیان ژمارەی ٤)

دەنگی عێراق درا بەگوێی جنێڤدا

مامۆستا عەزیز شەریف سکرتێری گشتیی ئاشتیخوازانی عێراق لە کاتی تێپەڕبوونی بەڤیاننەدا بەرەو مۆسکۆ، بۆ ئەوەی بنێرێن بۆ کۆنفرانسی جنێڤ بارستێک عەرز و حاڵی سپارد بەئەنیستیتۆی ئینتەرناشناڵی ئاشتی، کە لەلایەن سەد هەزار عێراقییەوە ئیمزا کرابوو بۆ قەدەغەی ئێجگاریی تاقیکردنەوەی چەکی ناووکی، بەو نیازە کە ئەمە یەکەم هەنگاو بێ بۆ چەک فڕێدانی گشتی.

مامۆستا عەزیز شەریف لەلای گەلێ دەزگا و ڕێکخراوانی بەهێزی عێراقەوە دەسەڵاتی دراوەتێ، کە لەباتی گشتیان قسە بکات، دەزگاکان ئەمانەن:

نەقابەی کاربەدەستانی لەشساغی، نەقابەی ئەوقاتەکان، کۆمەڵی موهەندیسەکان، نەقابەی مامۆستاکان، یەکێتی نووسەرەکان، یەکێتی مافی ئافرەتان، یەکێتی نەقابەکانی کرێکاران، یەکێتی گەنجانی دیموکراتیی عێراق، کە ئەمەی دوایی نزیکی سەد هەزار ئەندامی ئیشکەری هەیە.

لە بڵاوکردنەوەی ئەنجوومەنی ئاشتیخوازانی جیهانەوە

«گۆڤاری بەیان- ژمارە٤»

بۆمبای ئەتۆم دروست مەکەن!

«لە نامەی منداڵێک بۆ نوێنەرێکی پارلەمان»

کچە ئینگلیزێکی دەساڵان نامەی بزوێنەری لای خوارەوەی نووسیوە بۆ نوێنەرێکی پارلەمان:

«ئێمەی منداڵان، بۆمبای ئەتۆمیمان هیچ ناوێ لە وڵاتەکەمانا، چونکە ئەگەر بۆمبای ئەتۆم دروست بکەن، ئەبنە هۆی کوشتنی کۆمەڵێک خەڵک، دیارە ئێمەی منداڵیش نامانەوێ هیچ منداڵێکی وەکو خۆمان بەکوشت بچێ، چونکە هەموو منداڵان لەگەڵ یەکتری هاوڕێن و یەکتریان خۆش ئەوێ، لەبەرئەوە تکایە هیچ بۆمبای ئەتۆم دروست مەکەن.

گوییێت ڕوسی مۆرسای تەمەن (١٠) ساڵ

لە بڵاوکردنەوەی ئەنجوومەنی ئاشتیی جیهان وەرگیراوە

«گۆڤاری بەیان- ژمارە٤»

ڕووناکی لە ئۆکتۆبەرەوە

«لە وتارێک وەرگیراوە، کە نووسەری گەورەی سۆڤیاتی فیۆدۆر گلاوکۆف تەرخانی کردووە بۆ کۆماری بەناوبانگی سۆڤیەت لیتریچەر - Soviet Literature - گلاوکۆف پار بەبۆنەی گەیشتنی بەتەمەنی (٧٥) ساڵ لەلایەن گەلی سۆڤییەتییەوە ئاهەنگی بۆ کرا خاوەندی چیرۆکی بەناوبانگی (چیەنتۆ)، (ئەنەرژی)، پیاوە سەربەستەکان وە ساڵی ڕەشە».

سەرکەوتنی شۆڕشی ئوکتۆبەر و ئەو گۆڕینە بنەڕەتییەی هێنایە ناو بەهۆی بەرزبوونەوەی ئەدەبێکی تازە، ئەدەبێکی وا، کە جۆری ئینسان لەوەبەر بەچاو نەی

دیبوو، نووسەرەکان دەستیان کرد بەدەرکردنی ئەو کارانەی کە نیگاری جوان ئەکێشن بۆ خەباتکردن لە پێناوی دەستەڵاتی سۆڤییەتەکان، وە ڕەنجی تینوێتییان ئەدەن بەرامبەر بەسەرکەوتنەکانی گەل – نووسەر لەناو خۆیا پاڵەوانێکی تازەی دی، پاڵەوانێک کە ئەدەبی سەردەمی کۆن نەیبینیبوو، ئەو کرێکارە، کە جڵەوی دەستەڵاتی گرتبووە چنگ بووبوو بەخاوەندی وڵاتی خۆی، خواستی پۆڵایینی پڕ لە هێزی بێ بڕانەوە، چالاک لە دەست کردنەوەدا، ڕاست وەک تیر لە کردەوەدا، دروستکەری دنیایەکی تازە و شەقامێکی تازە بۆ ژیان، وە پەیوەندییەکی تازە بۆ کۆمەڵایەتی، ڕووخێنەری چەوساندنەوەی ئینسان لەلایەن ئینسانەوە، نووسینی داهێنەرانە، نووسینی ڕاستبێژ لەگەڵ گوڵی پاراوی بەهار پشکوتوو، ئاودراو بەهێز و گوڕی لاوی و بەنەشئەی ژیان و پڕ نیازی تێکۆشەرانە، پاڵەوانی سەردەمی ئێمە، خەباتکەر و دروستکەر، ڕەنجدەر بۆ ژیان لەسەر ڕێگەی سوسیالیستی لە قاڵبی ئەدەبا داڕێژراو لەشی بۆ دروست کرا.

ئەدەبی تازە لە ناخەوە لە ڕاستیی ژیانی تازەی دەربڕین، وە (ڕیالیزمی)ی ئەو ئاشکرایە جۆرێکی جیاواز بوو، دروستبوونێکی جیاوازی هەبوو، پێچەوانە بەئەدەبی کۆن لە ڕێی ڕەخنە و پەردە لادانەوە لە ڕووی ڕووداو، ڕیالیزمی تازە هەرچی هێزی نووسینی تازە هەیە گشتی بەجارێک ئاڕاستەی نیگارکێشانی دروستکەرەکانی دنیای تازەی کۆمونیستی کرد. وە ئەم شێوە (مەتۆدە) تازەیە، شێوەی سوسیال ڕیالیزمی (واقیعی اشتراکی) لە بەهێزی و پێگەیشتنی گورجا (گۆی هونەری بردەوە).

ڕیالیزم هەروەکو هەموو کەسێک ئەزانێ، لە کاتانی جوێ جوێ و لەلایەن چینانی کۆمەڵایەتی جوێ جوێ، وە لێدانەوەی جوێ جوێی بۆ داندراوە نەزەرییەی بورژوازی لە ئەدەبا زۆر سوورە لەسەر ئەوە، کە ڕیالیزم واتا ئۆبجەکتیڤیزمی (Objectivism – موضوعیة) تەواو، (بێ لایەنیی هونەر) ئەڵێن: هونەر سەرنجدەرێکی بێ لایەنی ژیانە، (بەیەک چاوی دوور تەماشای چاکە و خراپە ئەکات، نە بەزەیی ئەزانێ و، نە ڕق)، ئەم بڕوایە بەڕیالیزم، ئەوەندەی بەپایەدار و گۆڕین هەڵنەگر دائەنێ، ماوە نادا بەگەشانەوەی خەوبینینەکانی شۆڕشگێڕی و بەتەقەللای گۆڕینی دنیا، پێویست بەوتن ناکات، کە هونەرمەند لەسەریەتی نەخشەی ڕاستی بکێشێ؛ بەڵام ناتوانێ قنیات بکات، هەر لەوەندە بوەستێ، هونەر ئەبێ نیگاری شت بکێشێ وەکو هەیە و، جگە لەوەش وەکو ئەبێ یان پێویست بێ.

ڕیالیزمی ئێمە بەرەو پێش نەجووڵێ، وە ئەم جووڵانە منالی سەرەکیەتی، لە ژیانا بۆ تازە ئەگەڕێ، وە ڕەنج ئەدا کە ناوەڕۆکی پێ بگرێ، ڕەوان و بزێوە و بۆ پاشەڕۆژ خەبات

ئەکات، ڕیالیزمی ئێمە لە پێشکەوتنا تفەنگی لە دەست دوور نەخستەوە و، ئەمە لە بەرهەمەکانی ڕۆژانی زووی ئەدەبی سۆڤییەتیدا هەست پێ ئەکرێ.

***

ئەدەبی سۆسیالیزم هەتا هات بەهێزتر بوو، شۆڕشی ئۆکتوبەر و تایبەتییەکانی فەسالّی ژیان لە وڵاتەکەمانا ماوەی دابوو بەپەیدابوونی نووسەری داهێنەر لە جۆرێکی تازەی وا، کە ناونیشانی هەرە دیاری ئەوەیە، کە ئەو ڕێبوارێکی کەنارگیر نییە، گەشتکەرێکی لووت بەرز نییە لە دوورەوە چاو بەشیعر و وتاردا بگێڕێ؛ بەڵکو هاوبەشێکە لەو گشت شتانەدا، کە ڕوو ئەدەن، ئەو لەناو فرمانی کردەوەیی – فیعلی)دا نوقمە بۆ بناغە دانانی ژیانی تازە، ئەو بەجۆرێکی ڕاستەوخۆ پەیوەندیدارە بەئینجازەکانی ملیۆنان کرێکار و فەلاحەکانی کۆلخۆز و خاوەن بیرەکانی وڵاتەکەمانەوە.

شەقاوەکانی ژیانمان درێژ درێژ و بەرەو ژوورن، هاوێشتنەکەیان پتر زل و بێ تەتەڵە کردن و بەر لێ نەبەستراوە، ساڵەکانمان قەڵەمبازی چاترکردن (تطورن)، دروستکردنی (چۆنیەتی) تازە!! خەباتێکمان لە گەڕایە هەر بۆ ئەوە نییە کە پەیوەندییە تازەکانی کۆمەڵایەتیمانی پێ بنج بەست بکەین، یان ئینجازە تازەکانی داهێنەرانەمان بپارێزین؛ بەڵکو بۆ ئەوەشە، کە بجەنگین بەرامبەر بەنەریت و لایەنگیرییەکانی پێشوو، بەرامبەر بە نەخۆشی پاشماوەکانی دوێنێ. نووسەری سەردەمی ئێمە شۆڕشگێڕ و خەباتکەر و لەنینیستە، ئەو هەمیشە پێویستە لە جەرگەی نەبەردا بێت، ئەو تەنیا تەماشاکەرێک نییە، لە هەمان کاتا هاوبەشێکیشە.

بۆ ئەوەی هەموو هەنگاوەکانی چاتربوون (تطور)ی ژیان تێبگات، جەرگەی ڕاستی بۆ دەرکەوێ، نووسەر پێویستە لە ڕیزی دروستکەرەکانا بێت؛ بەڵکو ئەبێ لە پێشەنگەکان بێت. ئەدەبی ئێمە ئەدەبێکی بەکارە (Active) ئەدەبێکە ئاودراوە بەگیانی پارتەکەمان، چونکە پارت مێشک و خواستی پۆڵایینی گەلەکەمانە، بەدەربڕینی کەڵکەڵە و نیازەکانی گەل، بەدەربڕینی ئارەزووەکان و پێویستەکانی، یاریدەی پارت ئەدا لە کاروباری دروستکردنا، ئەوەیە دەستووری بنەڕەتی و، بێ مەرج (مطلق) بۆ پێشکەوتنی هونەری سۆڤیەتی.

ئەمەوێ بەم بۆنەیەوە، ئەو ڕاستییە دەربڕم، کە تا ئێستا لە ئیشوکاری داهێنەریما هیچ جۆرە قورسایی و زۆرێک نەخراوەتە سەرم، نووسەرە بێگانەکان کە هاوبەشی کردن بەناچارکردن ئەدەنە قەڵەم زۆر بەهەڵە ئەچن، ئەمە ڕاست نییە، هەموو نووسەرێکی سۆڤیاتی دڵ و مێشکی خۆی چی پێ ئەڵێ لەوە زیاتر نانووسێ؛ بەڵام کە ئەبینێ

نووسینەکانی کەڵکی گەل و پارتە خۆشەویستەکەی ئەگرێ، هەستی تەواو بەشادمانی ئەکات، ئەوەش سەرچاوەیە بۆ بەهێزیی بێ برانەوەی تافی جوانییەک بۆ ئەدەبەکەمان، کە هەرگیز پیربوون نازانێ چییە.

«گۆڤاری بەیان- ژمارە٤»

دەنگوباسی ئاشتیخوازانە

«کارتەکانی پۆستەی ئاشتی»

ناردنی کارت ستالی نیگارین و چاپکراو بۆ کۆنفرانسی جنێڤ ڕێگایەکی جوانە بۆ داواکردنی وەستاندنی تاقیکردنەوەی چەکی ناووکی (نەوەوی). ژمارەیەکی زۆر لە جووڵانەوەکانی ئاشتیخوازی ئەم بیرەیان وەرگرتووە. لە سویسرە نیگارێکی دەستکردی هانس ئەرسنی لەلایەن جووڵانەوەی ئاشتیخوازییەوە لە چاپدراوەتەوە، بۆ یەکەم جار بەحەوت هەزار دانە، لە نامیلکەیەک، کە زینهارەکەی دکتۆر شورتیزەر ئەخاتەوە یاد، وە داوای جووڵانەوە لە خەڵک ئەکات.

نەبەردیی کارت پۆستالی لیژنەی ئاشتیخوازانی بەریتانیا بەگەرمی کەوتۆتە گەڕ، بەهەزاران کارت دابەشکراوە، لیژنەی نیوزیلاندە بەناونیشانی جنێڤ کارتێکی دەرکردووە، دانەی ئەکەوێتە شەش پەنی، ئەو کارتەی لەلایەن لیژنەی ئاشتیی بولگاریاوە دەرکراوە بەهەزاران دانە بڵاوبۆتەوە، ئەمانە لەگەڵ سەدان تەلگراف و عەرز و حاڵی ئیمزاکراو لە ڕێکخراوەکان و کارگاکان و دەزگا کەڵچەرییەکانەوە ئەنێررێن بۆ کۆنفرانسی جنێڤ، لە کۆبوونەوەیەکی ئەنجوومەنی ئاشتیخوازانی هەنگاریادا لە کاتی بڵاوکردنا هەر ئەندامە کارتێکی سەربەخۆی نارد بۆ کۆنفرانسی جنێڤ بەتەعلیقی تایبەتیی خۆیەوە.

بە وێنە مستەر جوزیف دار فاس «نووسەر و وەرگری پاداشتی کۆمۆن» وەهای نووسیوە: نووسەرێک کە خۆی بەلایەنگری ژیان دائەنێ، ناتوانێ لە یەک شت بەولاوە ئارەزوو بکات، ڕێککەوتن پێک بێت بۆ قەدەغەی ئێجگاریی چەکە ناووکییەکان و دوایی هێنان بەتاقیکردنەوە.

میستەر سەر هاڵمی ڕۆژنامەچی ئەڵێ: ئێمە نامانەوێ ببین بەپەیامنێری مەیدانی شەڕ!

میستەر جانوس سومەگی (فەلاح) ئەڵێ: «من فەلاحێکم، لە هەوای کراوەدا ئیش ئەکەم، لە زەوی تەختا زۆرباش تێ ئەگەم، بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمی شار ئەکا بەچی.

میستەر لاجونس کوتیای (نووسەر) ئەڵێ: شەڕی ئەتۆمی هەڕەشە لە شارانمان، لە سامانی بیرمان لە کتێبخانەکانمان، لە دەزگاکانی خوێندەواریمان، لە بەری شیرینی هونەر و زانستمان تەنانەت لە ژینی خەڵکەکانمان ئەکات.

میستەر لازکۆتەرەنی (سکرتێری نەقابەی کرێکارانی چاپخانە) ئەڵێ: من باوەڕم هەیە، کە کاری هەرە باش ئەکەن بۆ خەڵک بەگشتی، ئەگەر ڕێگایەک بدۆزنەوە بۆ بەکارهێنانی ئەتۆم نەک بۆ مەبەستی سەربازی؛ بەڵکو بۆ ئەنجامی سەر بەئاشتی هەموو دنیا چاوەنواڕی ئەمەتان لێ ئەکات.

هەزاران لە نیشتمانییەکانی ئیتاڵیا کارتێک ئیمزا ئەکەن، کە لەلایەن جووڵانەوەی ئاشتیخوازیی ئیتاڵیاوە دەرچووە وشە بزوێنەرەکانی ئەم کارتانە دوو چەندانە هێزیان خستووتە سەر ئەو ژمارە زۆرەیان کە ڕوو ئەکاتە جنێڤ:

هەورە ڕەشەکانی مەرگ سنوور ناناسن، بەبێ جیاوازکردنی ئایین و باوەڕی سیاسی و نەتەوایەتی، پیاو و ژن، پیر و منداڵ ئەکوژن، ئێمە داواتان لێ ئەکەین کە پارسەنگی سوودی نەتەوەیی بخەنە لاوە، داوا ئەکەین کۆنفرانس بڵاوە نەکات بەبێ گەیشتن بەبڕیاری قەدەغەی تاقیکردنەوەی چەکی ناووکی، ئەمە کردەوەی خێرخوازییە، کە ئێمە ڕووتان لێ ئەنێین. خێرخوایی ئەبێ ژوور گشت جیاوازیەک و، ژوور گشت سوودێکی خۆیی بکەوێت.

«بەیان ژمارە٤»

دەستدرێژی بەچی ئەڵێین؟

بابەتی تەعریفی وردی دەست درێژی (إعتداء) لە قانوونی دەوڵەتاندا شوێنێکی گرنگی هەیە، نوێنەرانی دەوڵەتی یەکێتی سۆڤیەتی مەزن لە ئەنجوومەنە دەوڵەتی و حقوقییەکانی جیهانیدا زۆرجار تەقەللایان داوە، کە مەعنای دەستدرێژیی دەوڵەتان بەجۆرێکی وردی سنووردیار ڕوون بکرێتەوە؛ بەڵام ئەمە دەستی نەئەدا بۆ دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان، کە هەمیشە ئەیانەوێ ئاوێک بێ و ماسیی خۆیانی تیا بگرن، بەتایبەتی لەم ڕۆژانەدا بۆ عێراقییەکی دڵسۆزی جەمهووریەت و ئاشتی

ئاسانە هەست بەپێویستیی ڕوونکردنەوەی مەعنای دەستدرێژی بکات، بەجۆرێک قانوونی دەوڵەتان دانی پیابنێ. بۆ ئەمەیش ڕاستکردنەوەی ڕای گشتیی جیهانی و، کردنی بەگژ هێزە لاسارەکانی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستی و فاشیستیدا کەڵکی زۆرە.

ئەمانە وەک نەریتیانە تا نەکەونە باری ناچاری، بۆ هیچ کارێکی ئینسانی سەری نەرم پیشان نادەن، ڕای گشتیی جیهانی یەکێکی سەنگ گرانە لەو هێزانە، کە لە ئەنجاما ناچاریان ئەکات ملی بۆکەچ کەن.

لەبەرئەوە کۆنگریسی دووەمی ئاشتیخوازانی عێراق زۆر بە سەرکەوتوو ئەزانین، کە بۆ یەکەم جار ئەم بابەتەی لە ناوچەی دەوڵەتی و حقوقییەکانەوە کێشایە ماوەی پەرەداری خەڵکەکانی گەل.

چەن خۆشە ئاشتیخوازانی گەلانی دنیا لە هەموو لایەکەوە دروشمی ئەم داخوازە ڕاستکەنەوە، کە شەرەفی بزواندنی یەکەمجاری سەری ئاشتیخوازانی عێراق بەرز ئەکاتەوە!

«بەیان»

کۆنگریسی دووەمی ئاشتیخوازانی جەمهووریەتی عێراق لە کاتێکا کۆبووەوە، کە ئیمپریالیست خەریکە لەنگەری تەقەللای دەستدرێژی لەسەر عێراق دابکوتێ، وە داروودەستەی کۆنەپەرستی وڵاتێکی عەرەبی دراوسێ لە گوڕی پەلامارێکی دەستدرێژیدان بۆ سەر ئەم جەمهووریەتە. یەکێک لە تەقەللاکان پیلان ڕێکخستنە بۆ ڕووخاندنی ڕژێمی جەمهووری لە عێراقا، ئا لەم باری تەئریخییەی ئێستا، کە ناوەنگە ئیمپریالیستەکان شەڕێکی ساردیان بەسەر گەلانا داسەپاندووە و، دەربارەی ئەم گەلانە وێنە وێنە دەستدرێژیی ئاشکرا و داپۆشراو ئەخەنە کار، ئا لەم بارەدا کۆنگریس هەستی بەگرنگیی تەعریفی دەستدرێژی کرد، تەعریفێکی وردی تەواو، لەبەرئەوە ئەم بڕیارەی لای خوارەوەی دا لە باری تەعریفی دەستدرێژییەوە.

بابەت (١):

دەوڵەتێک بەدەستدرێژکەری ڕاستەوخۆ دائەنرێ ئەگەر دەستپێشکەری لەوەوە بێ لە یەکێک لەم کردەوانەدا:

أ: جاڕدانی شەڕ بەرامبەر بە دەوڵەتێکی تر.

ب: بەهێزی چەکدارەوە داگیرکردنی زەویی دەوڵەتێکی تر ئەگەرچی بێ جاڕدانی شەڕیش بێ.

ج: پێشدەستی بکات لە بەکارهێنانی یەکێک لە چەکی ئەتۆمی و کیمیاوی و میکرۆبییەکانا یان هۆیەکی تری خاپوورکەری سەرجەمی.

د: بۆمبارانی زەویی دەوڵەتێکی تر بەنەیرۆی زەوی، دەریایی، هەوایی، یان پەلامارێکی نیازدار بداتە کەشتی و فڕۆکەکانی دەوڵەتێکی تر.

هـ: هێزەکانی زەوی و دەریایی و هەوایی خۆی دابەزێنێ لەناو سنووری دەوڵەتێکی ترا، بەبێ ئیزنی حکوومەتی ئەو دەوڵەتە یان بەپێچەوانەی مەرجەکانی ئەو ئیزنە، بەتایبەتی لە بارەی کات و جێگاوە.

و: گەمارۆ (حصار)ی دەریایی سەپاندن بەسەر گوێ دەریا و بەندەرەکانی دەوڵەتێکی ترا.

ز: یاریدەدانی یاخییە چەکدارەکان لە پەلاماردانی دەوڵەتێکی ترا، یان مل نەدا واز لە یاریدەدانی یاخییەکان بێنێ، یان بەپێچەوانەی خواستی دەوڵەتی دەستدرێژی بۆکراو گوێ نەداتە قەدەغەی یاریدە و داڵدەدانی یاخییەکان لەناو سنووری وڵاتی خۆیا ئەوەندەی لە توانایا بێت.

ح: بێبەشکردنی هەندێک لە دانیشتووە شەرعییەکانی وڵاتێ لە مافە بنەڕەتییەکان بەپێی ئیعلانی گشتیی مافەکانی ئینسان، کە ئومەی گشتیی ئەنجوومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان لە (١٠)ی دیسامبری ساڵی ١٩٤٨دا بڵاوی کردەوە. ئەم بێبەشکردنە با لە ڕێگای ئاسایی (إعتیادی)، یان تەشریعی، یان بەکردەوەی تەنفیزی، یان قانوونی بێت، هەر بەو مەرجە، کە لەسەر بنەڕەتی جیاوازیی ڕەگەزی و نەتەوەیی و ڕەنگی پێست بێت.

بابەت (٢):

دەوڵەتێک بەدەستدرێژیکەری ناڕاستەوخۆ دائەنرێت ئەگەر یەکێک لەم کردەوانەی لەسەر ساغ ببێتەوە.

أ: هاندان و تیژکردن بۆ ڕووخاندنی حکوومەتی دەوڵەتێکی تر لە ڕێگای بەکارهێنانی هێزەوە، ئەمەیش بەدەستگرتن ئەبێ، یان بەچەک، یان بەماڵ، یان بەشتی تری لەم بابەتە، یان بەهەچ هۆیەکی تر بێت.

ب: شەڕی ناوخۆ بزواندن، یان هاندانی، یان تێکۆشان بۆ گۆڕینی ڕژێمی سیاسی، یان ئابووری، یان دەزگا دەوڵەتییەکان لە ڕێی بەکارهێنانی هێزەوە.

جـ: بزواندن و هاندان بۆ کاروباری ڕووخێنەری، وەک: «دروستکردنی دەستەی چەتە... هتد».

د: هاوبەشی کردن لە پیلانا بۆ هەر یەکێک لەو بابەتانەی لە سێ بڕگەکەی لای ژووردا ناوبراون، چ بەجۆرێکی ڕاستەوخۆ بێ، یان لە ڕێگای کرێگرتەوە، چ تاقە کەسێک و، چ دەستەیەک لە کەسان.

هـ: لە نزیک سنووری دەوڵەتێکی ترەوە سازدانی لەشکر، یان لەشکرگێڕی و مناوەرەی سەربازیی زەوی، یان دەریایی، یان هەوایی، یان لە ناوچەی مەترسیی ئەو دەوڵەتەدا بەنیازی هەڕەشە و لە پاشانا بۆ زۆر لێکردنی، کە پێچەوانەی پێویستیی سەرشانی کارێک بکات، یان نەی کات.

و: دروستکردنی هاوسوێنی و دەستە پێکەوەنانی شەڕفرۆشانە و دەستدرێژیکەر.

ز: سووربوون لەسەر درێژەدان بەگوڕی تاقیکردنەوە و دروستکردنی چەکەکانی ناووکی و کیمیایی و میکرۆبی، ئەو تاقیکردنەوانە کە زیان ئەگەیەنن بەلەش و لەشساغیی ئینسان، بەتاقیکردنەوە زانستییەکانیشەوە، ماوەی هەڵسووڕان لەم کردەوانەدا، چ لەناو سنووری دەوڵەتەکە خۆی بێت، یان لەناو دەریا، یان هەوا، یان لەسەر زەویدا بێ.

بابەت (٣):

دەوڵەتێک دائەنرێ بە دەستدرێژیکەری ئابووری (اقتصادی) ئەگەر دەستی بچێتە یەکێک لەم کردەوانە:

أ: پیلان ڕێک خات بۆ تەنگەتاوکردنی دەوڵەتێکی تر لە ڕێگای ئابوورییەوە و، بەمە ببێتە هۆی بڕینی دەسەڵات و سەربەخۆیی ئابووریی ئەو دەوڵەتە، یان هەڕەشە بخاتە سەر بنچینەکانی ژیانی ئابووری.

ب: بەرامبەر بە دەوڵەتێکی تر دەستکردن بە هەڵسووڕانێک کە ئەبێتە تەگەرە لە ڕێگای پێکەوەنان و بەکارهێنانی سامانی سرووشتیی خۆیا.

جـ: دەوڵەتێکی تر بخاتە ژێر گەمارۆی ئابووری.

بابەت (٤):

دەوڵەتێک دائەنرێ بە دەستدرێژیکەری بیری (فیکری) هەر کاتێک یەکێک لەم کردەوانە بکات:

أ: بزواندن و تیژکردن بۆ هاندانی پەسەندکردنی بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمی و کیمیایی و میکرۆبی و چەکی وێرانکردنی سەرجەمی تر.

ب: بزواندن و تیژکردن بۆ هاندانی شەڕ.

جـ: بزواندن و تیژکردن بۆ خەریک بوون لەگەڵ ئەو کار و کردەوەیانە، کە باسکران لە بڕگەی (٣)ی بابەتی (٢)دا.

د: بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی فاشیستی و نازییەتیی و، جیاوازیی ڕەگەزی و نەتەوەیی، وە بە چاوی ڕق و سووکی تەماشاکردنی گەلێکی تر.

بابەت (٥):

جگە لەو کردەوانەی لە بابەتەکانی پێشوودا باسیان کراوە هەچ کردەوەیەکی تر ئەنجوومەنی ئاسایش (أمن) دایبنێ بە دەستدرێژی دروستە ئەو کردەوەیە سەربازی بێ، یان ئابووری، یان بیری (فیکری)، یان دەستدرێژیی ناڕاستەوخۆ.

بابەت (٦):

هەچ کردەوەیەک بچێتە ژێر مەعنای دەستدرێژی، هەروەک لە مادەکانی پێشوودا هاتووە، بەهیچ پەڵپێک پاساو نادرێ (بەهیچ زەعمێک تێپەڕ ناکرێ) نە بەپێویستیی نەتەوایەتی، نە هی سیاسی، نە هی ستراتیژی، نە هی ئابووری، یان بەهیچ نیازێکی وەک بەکارهێنانی سامانی سروشتیی ناو سنووری دەوڵەتی دەستدرێژی بۆکراو، یان نیازی چنگ خستنی کەڵک و ئیمتیازات، یان پەڵپی ئەو سەرمایەیە، کە لە وڵاتی دەستدرێژی بۆکراودا خراوەتە گەڕ، یان بۆ هیچ مەبەستێکی تر بێ لەناو سنووریا، یان بەساغکردنەوەی ئەوەی، کە حکوومەتی دەوڵەتی دەستدرێژی بۆکراو ناتەواویی هەیە لە (مقومات)ی دەوڵەتیدا، بەکورتی دروست نییە ئەم بابەتانەی لای خوارەوە بکرێن بەپەڵپ:

١- باری ناوخۆی دەوڵەتێک، بەوێنە:

أ: دواکەوتوویی نەتەوەیەک لە ڕووی سیاسی، یان ئابووری یان کەلچەری (ثقافی)یەوە.

ب: گومانی ناتەواویی لە بەڕێوەچوونیا (إدارە)یی.

جـ: مەترسی لە زیان گەیشتن بەگیان و موڵکی بێگانە.

د: جووڵانەوەی شۆڕشی، یان پێچەوانەی شۆڕش، یان شەڕی ناوخۆ، یان پشێوی و مانگرتن.

هـ: دامەزراندنی شێوازێکی سیاسی، یان ئابووری، یان کۆمەڵی، لە هیچ دەوڵەتێکا و، پاراستنی ئەو شێوازە.

٢- هەچ کردەوە یان تەشریع یان فەرمانێک لە هەچ دەوڵەتێک دەرچێ بەوێنە:

أ: شکاندنی پەیمانە دەوڵەتییەکان.

ب: خستنە ژێر پێی مافەکان و کەڵکەکان (مصالح) لە ماوەی بازرگانی و ئیمتیازات، یان هەر جۆرێکی تر لە نیشاطی ئابووری، کە بۆ سوودی دەوڵەتێکی تر خۆی، یان ڕەعیەتی پەیدابووە.

جـ: پچڕینی پێوەندیی دیپلۆماسی یان ئابووری.

د: دەستدانە هەڵسووڕانێک، کە هەیبێ بەسەر بڕینەوەی پەیوەندیی ئابووری و مالّییەوە.

هـ: سەرپێچی لە قەرزدانەوە.

و: قەدەغە یان کەمکردنەوەی ڕەو (هیجرەت)، یان گۆڕینی باری بێگانە.

ز: گرتنی ئەو ئیمتیازاتە، کە دراوە بەنوێنەرانی ڕەسمیی دەوڵەتێکی تر.

ح: مل نەدان بۆ تێپەڕینی هێزی چەکدار، کە بڕوا بۆ زەویی دەوڵەتی سێیەم.

ط: دەست دانە هەڵسووڕانێک، کە سروشتی ئایینی (تەبیعەتی دینی)ی هەیە، یان پێچەوانەیە بەئایین.

ی: قەوماوەکانی سەر سنوور.

بابەت (٧):

لە باری دەستکردنی دەوڵەتێکا بەسازدانی لەشکر و لەشکرگێڕی (حشد وتعبئة) بەژمارەیەکی زۆر لە هێزە چەکدارەکانی لە نزیکی سنووری دەوڵەتێکی ترەوە، ئەو دەوڵەتە هەڕەشە لێکراوە بۆی هەیە پەنابەرێت بەهۆیە دیپلۆماسیەکان، یان بەهۆی تر، بۆ ئەوەی لە ناکۆکیی دەوڵەتانی وا بگاتە چارە دۆزینەوەیەکی ئاشتییانە لە هەمان کاتا بۆشی هەیە ڕێگای هەڵسووڕانێک بگرێ، کە خاوەن سروشتی

سەربازی بێت، وەک؛ ئەو کردەوانەی لە سەرەوە باسمان کرد؛ بەڵام نابێ سنوور ببڕێ.

بابەت (٨):

دەستدرێژی، کۆنگریس بڕیاری دا، کە هەموو دەستدرێژییەک، یان تەقەللایێ پێویستە پرسینەوە (مەسئولیەتی) تەواو بخاتە سەر ئەو دەوڵەتە، کە دەستی ئەچێتە کردەوەی وەها و، پێی دائەگرێ لە ڕێکخراوی ئەنجوومەنی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە پرەنسیپە گشتییەکانی مەسئوولیەت «پرسینەوە»، هەروەک لە قانوونی دەوڵەتاندا پێی لێنراوە، بەرامبەر بەدەوڵەتی لێپرسراو، بخاتە کار، وە یاریدەدانی دەوڵەتی دەستدرێژی بۆکراو، لەلایەن هەچ دەوڵەتێکی ترەوە بێت کردەوەیەکی ڕەوا و گونجاوە لەگەڵ پرەنسیپە شەرعیەکاندا.

«بەیان- ژمارە٤»

نووسەر و سەردەمەکەی

زۆر لە نووسەرە ڕۆژئاواییەکان، کە ئاوڕ بۆ سییەکانی زوو ئەدەنەوە ئەو ساڵانە دائەنێن بەسەردەمی گوڕی پەرداخت بۆ نووسەرەکانی بەریتانیا و ئەمەریکا و فرانسە و وڵاتانی تر، بۆ ئاوڕدانەوە هەریەکەیان ڕێگایەکی تایبەتیی خۆیانیان گرتووە؛ هەندێکیان هەناسەی سارد بۆ ڕابردوو هەڵئەکێشن و نەفرین ئاڕاستەی ئێستا ئەکەن، هەندێکیش هەر بەوەوە ناوەستن؛ بەڵکو خۆیان ماندوو ئەکەن بۆ ئەوەی هۆی کورت هێنانی نووسەرانی ئێستایان ببەنەوە سەرکێشە تیژەکەی بابەتە سیاسی و ئابوورییەکانی ئەمڕۆ.

لەم ڕووەوە یەکێک لە سرنجەکانی جۆن ئۆسبۆرن (John Osborne) تایبەتییە، هەروەک پیشەیەتی گەلێک دەستووری پێچەوانەی یەکتری لەم سرنجەیشیا ڕیز کردووە بناغەی بریتییە لەوە، کە لە سییەکانا گران نەبوو بۆ نووسەرێک، کە بزانی لەناو لەشکرگاکانا شوێنی خۆی کامەیە، بۆ هەچ لایەکی ئەڕوانی ئەی دی «هەر خەڵکە کراوەتە تەنەکەی خۆڵەمێشی ئابووری»؛ بەڵام ئێستا «تەنەکەی خۆڵەمێش» دیمەنێکی تری هەیە. «زۆر جێگای حەسانەوەیە و تا ڕادەیەکی باش خاوێنە» ئوسبۆرن (Osborne) لەسەر قسە ئەڕوا بەدوان لە ڕۆژانەی کرێکار لە بەرزبوونەوەی تەختی گوزەرانی (مستوای مەعیشەت)، وە لەوەش ئەدوێ، کە باج (ضريبة) سامان لە ساماندار بڕ ئەدا و ناچاری ئەکات سوودەکانی خۆی لەگەڵ کەم دەستەکانا بەش بکات.

ئەو بالۆرەیەی لەم قسانەیا بەرگوێ ئەکەوێ زۆر (هاوبین) نییە لەگەڵ ئاوازەی (لاوی ڕق هەڵساو)، کە زووتر وتی. لە ژمارەی ئەیلوولدا - هی سۆڤیەت لیتریچەر - لە وتارێکا بەناونیشانی «ئازادی بۆ هونەرمەند» ڕاڕایی ئەم چیرۆکنووسە لاوەمان خستە پێش چاو، لە کاتێکا لە چیرۆکە تازەکەی (ئاوڕدانەوە بەرقەوە) دواین، ئێمە لێرەدا زۆرتر شلۆقی و ڕاڕایی بیری (ئۆسبۆرن)مان مەبەست نییە، ئەوەندەی ئەو هەڵفریواوییە زیانداره، کە لەناو نووسەرەکانی ڕۆژئاوایی سەردەما تەشەنەی کردووە، زۆریان باوەڕیان وایە، کە ئەگەر هەر ماڵە تەلەفیزیۆنێک و سەهۆڵکەرێکی تیا بێ و، شەقامەکان پڕ بن لە ئۆتومۆبێل ئیتر هیچ نامێنێ شەڕی بۆ بکەین و، کشانەوەی نووسەرەکان لە کاروباری سیاسەتی ئابووریی ڕۆژانە نابێ ببێ بەهۆی توانج تێگرتنیان لە کاتێکا، کە بەباوەڕیش دیموکرات بن؛ بەڵام بابەتی ئۆسبۆرن خۆی پیشان ئەدا، کە ئەم «هەڵخەڵەتاوییە دامرکێنە» چەن جێ نەگرە و چەن نالەبارە، بۆ پەرموونە و بەو بالۆرەی بەندوباوی بەختیارییەی! ئەم خۆڕەتاندنەی لە ستایشەوە بۆ «تەنەکەی خۆڵەمیشی زۆرهێنەرەوە و تا ڕادەیەکی باش خاوێن» هەتا مەیدانی گومانچێتیی بێ حیلە و لە هەستکردنی کامەرانییەوە هەتا زەرد هەڵگەڕانی بێ هیوایی، ڕەنگە لە زمانی پاراو چاتریشمان بۆ ڕوون بکاتەوە، دیارە ئۆسبۆرن ناتوانی تێ بگات، یان پیشان بدات، کە ژیانی سەردەم چ ئاڵۆزکاوییەکی تیایە، یاخود ڕاستییەکان هەموو بەڕووتی بخاتە بەردەم؛ بەڵام بەهەست تیژیی ئاگادارە لە حاڵی لاوەکانی پاش شەڕ و، وە هیوا دۆڕاوییەکەیان ئەوەندە ئەبینی تێ بگات، کە جێگای گۆرانی وتن نییە، دنیایەک پڕ بێ لە شەڕی ئیمپریالیستی و هەڕەشەی ئەتۆمی، دینایەک کە خۆپەرستی خاوەن سەرمایە ئەیگێڕێ، دنیایەک کە لاوەکانی بەریتانیا لە (٩)ی مایسی ١٩٤٥دا بەهەر خەوبینین و هیوایەکەوە چۆن بەرەو پیری هەمووی دامردەوە.

خۆش لێهاتووەکانی پشتێن لێکردنەوە و لە خەیاڵا نقوم بوون، هەرچەن دڵخۆشیی خۆیان بدەنەوە بەپەنجە ڕاکێشان بۆ جیاوازییەکانی ئەمڕۆ لەگەڵ ساڵە تاریکەکانی سەردەمی سییەکان، هێشتا لەبەردەمی هەموو نووسەرێکا پرسیاری ئەوەی، کە گیروگرفتە سیاسییەکان چۆن چارە بکرێن، یان چ ڕێگایەک بدۆزرێتەوە بۆ ڕایی کردنی تەنگانە ئابوورییەکان بەهەموو زەقی و تیژییەکەوە ئەمینێتەوە (قوڵلەی عاجین) ئیتر ڕابوردیی بە پەنا، تەنانەت بۆ جوانی پەرستە هەرە کەللەڕەقەکان، کە بێ ئەوەی چێژ و مەیلەکۆنەکانی خۆیان بگۆڕن، تەقەللا ئەدەن داڵدەی کەلاتر و تازەتر بدۆزنەوە، تەنانەت هەندێک هەرچەن وەک خۆم شێوان دێتە بەرچاو، دەستیان کردووە بە دوان لەو

ئەڵقانەی ئەدەب ئەبەستن بەسەردەمەوە، ئەگەرچی مەبەستی ئەوان ئەوەیە، کە ئەڵقەکان هەتا ئەتوانرێ سنووردارتر پیشان بدرێن.

لەم حاڵانەدا بانگکردنی ڕاستەوخۆ نامێنێ بۆ کشانەوە بۆ قوللە ئەمجارە پەلپێک ئەگرن، کە زۆر ئاڵۆزکاو و زۆر تازەیشە.

زۆرجار لەوە ئەدوان، کە نووسەر ناتوانێ، وە لەبەر سوودی هونەرەکەی خۆی نابێ خۆی خەریک کات بەکارەساتە کۆمەڵییە سەرەکییەکانەوە، ئەو گیانی سەردەمی خۆی باشتر دەرئەبڕی ئەگەر لەنگەری تەواو بخاتە سەر تاقیکردنەوەی خۆی؛ واتا ژیان و هەبوونی تایبەتی خۆی، لەگەڵ بابەتەکانی سایکۆلۆجی و هەستەکانی.

لێرەدا ئەم پرسیارانە قووت ئەبێتەوە:

باشە ئەی سنووری تاقیکردنەوەی نووسەرێکی ئەمڕۆ ئەبێ کامە بێ؟ سنووری ڕاستەقینە نەک سنوورێک لێگرەکانی ئەوە ئەدەبە دای ئەنێن کە لە بابەتەکانی کۆمەڵایەتی ئەدوێ؟ لە ڕووی ڕاستییەوە ئاخۆ نووسەر هەیە بتوانێ خۆی لەو قەومانە بدۆزێتەوە، کە کار ئەکەنە سەر ژیانی خۆی و خۆشەویستەکانی و ئەو فرمانەیەوە، کە دڵی پێی خۆشە؟ لەناو پڕوپاگندەچییەکانی (لە سیاسەت نەنووسین)یشدا هەندێک هەن بەپێویستی نازانن کشانەوەی نووسەر لە سیاسەت ببەسترێ بەبایەخەکانی (تاقیکردنەوە) و، ئەوان بەساکاری ئەڵێن تاقیکردنەوەی نووسەر هەرچۆن ئەبێ ببێ، پێویستە لەسەری بە هیچ جۆرێک تێکەڵی سیاسەت نەبێ؛ چونکە سیاسەت زیان ئەگەیەنێ بەئەدەب.

سۆمەرست مۆم لە دەمەتەقێیەکی ئەم دواییەدا لەگەڵ فیلیب تۆینبی درکاندی، کە سیاسەت، یان فەلسەفە هیچیان بابەتێک نین دەست بدەن بۆ نووسەر، چونکە چیرۆک گرانبار ئەکەن و، قۆرت ئەخەنە ڕێگای جووڵانەوە.

سۆمەرست مۆم ساڵ لە دوای ساڵ ماندوو نابێ لە دووبارەکردنەوەی ئەم بیرەی بەبێ ئەوەی سرنج بدا لە پووچ بوونی لە کاتێکا سەربەستیی داهێنەری بەبڕبڕە دائەنێ بۆ نووسەر.

لەلایەکی ترەوە بەهەموو سووری و لاسارییەک، دیناتوری تاقە یەک پرەنسیپی یەک ڕەنگ دائەسەپێنێ بەسەر پەیڕەوەکانیا، هیچ بەبیریا نایە، کە نووسەرانی جیاواز هەڵوێستەی جیاوازیان هەیە بەرامبەر بەسیاسەت.

ئاشکرایە نووسەرێک دوور وەستا بێ لە چەمی ژیانی سەردەمی سیاسەت، ناتوانێ

ببێ بەبابەتێکی باش بۆ نووسینەکانی، ناتوانێ بەپوختەیی بچێتە ناو دنیای لێکدانەوەیەوە، وە لە چیرۆکەکەیا ئەبێتە هۆی قورس و بێ ئاهەنگ، نووسەرێکی وا تەنیا کاتێک بەردەمی خۆی تەخت ئەبینێ، کە بابەتی نووسین لە دنیایەکی بچووکا بریتی بێ لە هەستە عادەتییەکانی خۆی لەگەڵ ئەو تاقیکردنەوانە، کە زۆرتر لە جۆری خۆیی (ذاتی)ن، هیچ پێویست بە وتن نییە، کە لە ڕووی زانستی و کۆمەڵایەتییەوە نرخی نووسینەکانی هەتا بڵێی کەم ئەبێ، ڕەنگە کار بکاتە سەر خوێندەوارەکەی بەتەعبیرێکی نایاب، بەورد و ڕازاوەیی وەسفی دیمەنێک بەیاری کردن بەوشەی درەوشاوە؛ بەڵام هەرگیز ناتوانێ بیبزوێنێ بەدوورخستنی نیگارە جوانەکانی ژیان، گوڕە تیژەکانی نەبەردەکانی سەردەمێک، یان هێزی دڵداری، یان هەستی کینە و ڕق، وە دیارە هیچ شتێکی تازە داناهێنێ نە لە ژین و نە لە ئەدەبدا، شتێکی وا کە بەقووڵی بیکا بەهاوسەردەمێکی ڕاستەقینە، بیکا بەهاوڕێی گیانیی زۆر پشت لە خوێندەواران.

بەڵام بەوەی باشە هەندێ نووسەری تر هەن لە جۆرێکی ترن، کەڵک و سوودەکان و هەست و ئەندێشەکانی سەردەمی خۆیان خوێنی ژیانیانە، بەرهەمیان تەرخان کراوە بۆ کارەسات و بابەتە گڕگرتووەکانی ڕۆژیان، ئەڵقەی پەیوەستیی سیاسەت و چارەنووسەکانی ئینسانیەت بەڕوونی ئەبینن و هەستی پێ ئەکەن و تێی ئەگەن.

بۆ نووسەرێکی وەکو ئەمانە شاندانە بەر (ئیلتیزام)ی پێویستەکانی ژیان و سیاسەت شتێکی زۆر سروشتییە، نەک سیاسەت؛ بەڵکو دەرخستنەوە لە سیاسەت، چیرۆکەکەی لێ تێک ئەدا، قۆرت ئەخاتە ڕێگای درێژبوونەوەی پیەس، وە ئەو بەهرە هونەرییانەی ڕێگای (لە سیاسەت نەداون) هانی ئەدا بۆی بگەڕێ هەمووی خاپوور ئەبێ.

ڕێکەوتێکی چەن باشە، کە تێگەیشتنی ئەم شتە ساکارانە لەوە دەرچووە هەر تایبەتی بێ بۆ نووسەرە سۆڤیاتەکان، لە بارەی زیانی خۆبڕدانی ئەدەبەوە لە جووڵانەوە و کارەساتە گشتییەکانی ڕۆژانە لەم ڕۆژانەدا گەلێ جار لە چاپەمەنیی ڕۆژئاوادا ئەبینرێن.

لە گۆڤاری (دی ئەتلانتیک)دا ژمارەی کانوونی دووەمی/ ١٩٥٨ی وتارێک هەیە بەپێنووسی (ئارشیبالد ماکلیش)، لەم وتارەیا شاعیری کۆن بەسکاڵاوە ئەڵێ: «هونەرمەندی ئەمریکا خۆی بەکاروباری سیاسەتەوە خەریک ناکا، هیچ نەبێ بەرگری لەو سەربەستییە بکات، کە هەبوونی هونەریی لەسەربەندە».

ماکلیش بەم قسانە تەنیا ئەوە ساغ ناکاتەوە، کە لە ئەدەب و هونەری ئەمریکادا کەلاگرتن لە سیاسەت شتێکی زۆر باوە، لە هەمان کاتا ئەگەڕێ بۆ دۆزینەوەی هۆیش،

ئەو تاوانباری سەرەکی بەوە دائەنێ کە ئەمریکاییەکان داویانە بەئەستەتیک (جوانی ناسی - بدیع) و، ئەڵێ: «ئەوەندە دوور ڕۆیشتووە، کە هونەری لە شوێنی خوا بچکۆلەیەک داناوە و، پچڕبوبەتی لە گشت جۆرە پەیوەندییەک بەدنیای ژیانەوە».

ماکلیش هەندێ ڕووداو لە دەرسە پەڕگرتووەکان (متطرف)ەکان، ئەخاتەوە بیر خوێندەوارەکانی، کە ڕۆڵی (جوانی ناسی) باش ئەخەنە بەرچاو؛ یەکێک لە پەیڕەوەکانی ئەم باوەڕە وتوویەتی: کە داوی هەرە تاڵوکە بۆ هونەرمەند ئەوەیە، کە خۆی بەپێویستی کۆمەڵایەتییەوە خەریک بکات، یەکێکی تر نووسەرێکی زەنگی (قولی)، وا لاس داوە گوایە، ئەو چیرۆکە نایابەی لە بارەی ژیانی زەنگییەکانەوە نووسیویە هیچ نرخێکی هونەری نییە، چونکە ناتوانرێ بەهیچ دابنرێ، جگە لە بەرهەمێکی پرۆتستۆ (احتجاج).

بەڕاستی ڕووداوی کاریگەرن! هەرچەن ئەو، ئەمانە هەموو بەبێزارییەکی دڵسۆزانەوە دەرئەبڕێ؛ بەڵام ناپرسێ ئەم مۆری (جوانی ناسی)یە بۆچی لە ئەمریکادا بەم جۆرە پەرەی سەندووە و دەسەڵاتی پەیدا کردووە، یان ڕەگەکانی ڕەچەڵەکی ئەمە ئەبێ کامانە بن؟ ئەو خۆی ماندوو ئەکا بۆ ئەوەی پیشان بدات، کە کشانەوەی هونەرمەند لە سیاسەت ئەگەڕێتەوە بۆ هێزی (جوانی ناسی)؛ بەڵام بێ گومان جوانی ناسی خۆیشی ئەبێ لێی بکۆڵرێتەوە، لە پێش ئەوەدا بتوانێ ببێ بەهۆی جووڵانەوەیەک لە هونەرا، ئەشێ خۆیشی هەندێک هۆ کاری لێ کردبێ.

مێژوو پیشان ئەدا، کە جوانی ناسی و ئەو هونەرەی داوای لە سیاسەت نەدوان ئەکات، هەردووکیان لە یەک بنج ڕواون، هەردوو بەرهەمی ڕاستەوخۆ و مانیفەستۆی بیروباوەڕی تاکپەرستیی بۆرژوازین.

لایەنگیرانی تاکپەرستی خۆیان بەتاقە پاڵەوانی سەربەستیی داهێنەرانە و شەخسی (کەسی) دائەنێن، لای ئەوان سەربەستی کەلایی ئەگەیەنێ لە کۆمەڵ و توانای دەربڕینی شەخسیەت بێ بایەخدان بەهیچ شتێکی تر لە ڕووی زەویدا؛ بەڵام ئەم جۆرە سەربەستییە دەستبڕینە، هەڵوێستەی تاکپەرستان (Inudividualist) لە ئەدەبا کوتومت وەک بەرهەمی کۆمەڵایەتییەکی سەرمایەداری وایە، کە جیاوازی ئەخاتە ناو جۆری ئینسانەوە. تاکپەرستی وەک فەلسەفەیەک ڕێگا لە هونەرمەند ئەگرێ کە لە ژیانا بزانێ شوێنی خۆی کامەیە، پەیوەندیی لە ناوەندی هونەر و ڕووداودا چییە، وە کام دەستوورانەن فەرمانیان بەسەر گۆڕانی ڕووداو و خۆیشیا ڕەوایە؟ تاکپەرستی زانستیی ژیان ئەگۆڕێ بەخەیاڵبازی و بڕوای درۆ. نووسەری بڕوای تاکپەرستی تەنیا یەک دوژمن

ئەبینێ بۆ سەربەستیی خۆی، دەستوور دانەری (تەشریع) بەمەرجێک سانسۆرێتی لە پاشکۆدا بێ؛ بەڵام سنوورەکانی سەربەستیی داهێنەرانە دیارە تەنیا بەسانسۆر دیاری ناکرێن، ئاسۆی نووسەر خۆیشی لەگەڵ ئەو تێگەیشتنەی بەرامبەر بەرۆیشتنی مێژوو هەیەتی دەستیان هەیە لە دیاریکردنی سنووردا.

ئاخۆ نووسەرێک بەتەواوی سەربەست ئەبێ لە کاتێکا لە ژیان هیچ نەگات، وە بەناو کلۆڵی و تەنگانەکانیا بەوێڵی بسوورێتەوە بێ ئەوەی جۆری هەڵسووڕانیان لەگەڵ ئەو دەستوورانەی کاریان تێ ئەکەن بتوانێ بەدی بکات.

ئاشکرایە نووسەرێکی وا هەتا ئەمرێ دیلی خەیاڵبازی ئەبێ، سەرهەڵدانی عاتیفەیەک یان بیرێکی ناقۆڵا لەوانەیە بیکا بەیەخسیری باوەڕێکی لاوەکی نابەجێ، وە ئەو بیرانەی بەدیمەنی ڕواڵەت گەشن؛ بەڵام لە ناوەوە بێ مایە و پووچن بەئاسانی ئەتوانن ڕایکێشن بۆ لای خۆیان و لاسی بدەن. بەڕاستیش ئەمەیە، کە ئەمڕۆ لە زۆر نووسەری ڕۆژئاوایی ڕووئەدا، ڕووداو (واقیع)ی ئەمڕۆمان هەتا بڵێی تێکەڵ و پێکەڵ و ئاڵۆزکاوە، لە کۆمەڵێک تناقضی هەرە تیژ و هەڕەشەی زۆری پەناگرتوو (کامن) دروست بووە، ئەو نووسەرەی نەتوانێ بەوردی چاودێری گەڕانی کارەساتەکان بکات، یان ئەو دەستوورانە تێ بگات، کە ئەیان گێڕێت لە ڕاستیدا ناتوانێ بەتەواوی سەربەست بێ، با لە هەچ پەنایەکی تاکپەرستیدا ئارەزوو ئەکات خۆشی بشارێتەوە لە ڕووداو. سەمەرە ئەوەیە کە ئێمە هەندێ جار لە تاقە یەک پەناگەدا نووسەر ئەبینین، هەڵوێستەی بەرامبەر بە (ڕووداو) پڕ گومانییە، نووسەریش ئەبینین، کە دنیای بۆرژوازی بەچاویلکەی گوڵڕەنگ تەماشا ئەکات و وا ئەزانێ چونکە ئێستا وەک سییەکان نییە، ئێستا (هۆ) لەناوا نییە بۆ هەڵچوون و هیچ نەماوە شەڕی لەسەر بکەین. سرنجە فەلسەفی و جوانی ناسییەکانی هەردوو لایان یەک ئامانجی هەیە، بەڕاست دانانی کەمتەرخەمی و بێدەنگی بەرامبەر بەکۆمەڵ.

ئەو گومانکەرانەی زیاتر دڕن، دوورتر ئەڕۆن ئەمانە یاساکانی (تقالید)ی کەلچەری ئینسانی، ڕاستیی ئینسان و پێشکەوتوویی زانست ئەکەن بەژێر لێوەوە، گشت ئەو شتانە، کە لە تەمەنی جوانییانا ڕێزیان لێ ئەگرتن لەبەرئەوەی باوەڕیان بەژین نەماوە، تەنانەت گەیشتوونەتە ڕادەیەکیش، کە دزی و درۆزنی ئیمپریالیزم و مەیدان نانەوەی چەکداریش لە ڕیزی پێشکەوتنە زانستییەکان و یاسا کەلچەرییەکان ئەژمێرن، بەجۆرێکی تا بڵێی هیچ و پووچ. نیهیلیستەکان (هیچ خوازەکان) بەگاڵتە پێکردن و نەفرین ناردن بۆ هەموو شتێ ڕووی زەردی خۆیان بەهەرە ئازا و بەهەرە بەزات دائەنێن؛

بەڵام ئاخۆ لە ڕای گشتی جیابوونەوە ئازاییە؟ ئێمە پێویست نییە ڕێگا هەڵەکەین، تەنیا چونکە ئەوان ئەیانەوێ لە گشت کەسێکی تر بەرزتر بقیرێنن ئەمە ئازایی نییە، بێ جەرگییە، ترسە لە ژیان، هیستریایە.

ڕەخنەگرتنی هیستریایی لە ڕووداوی ژیان لایان ئاسان ئەگاتە پلەی ڕەخنە لە ئینسانییەت بەگشتی، لە هەموو ڕووداو بێ ئەوەی تەماشای ئەو جیاوازییە زەقە بکرێ، کە لە ناوەندا هەیە، بێ ئەوەی تەماشای ئەو جیاوازییە بکرێت، کە لە ناوەندی هێزەکانی پێشکەوتن و هێزەکانی کۆنەپەرستدا هەیە.

ڕوو دەرخستنی ئەم ڕەخنە نیهیلیستییە لە میزاج و سروشتەوە نەهاتووە! بەڵکو ئەنجامی هەندێ زەرفی تایبەتییە.

نووسەرە ڕۆژئاواییەکان بەوانەشەوە، کە دوژمن بەکۆمونیزم و یەخە هەڵئەتەکێنن لە باوەڕی سوسیالیستی لە بارەی سەربەستی داهێنەرانەوە خەریکن بەگەرمی و ڕەپوڕەوانییەکی ڕوو لە زیادی لەم زەرفانە ئەدوێن.

وتارێکی (جەی. بی. پریستلی J.B. Priestley) «نیوستێسمان (٢٨)ی دیسامبری ١٩٥٧» بەکەڵک هاتنی لەم شوێنەدا گومان هەڵناگرێ «پێویستە لە سەرمان تەقەللا بدەین کۆمونیزم ڕاوەستێنین، نەک بەخۆکوشتنی مەیدان نانەوەی چەکداری؛ بەڵکو بەدۆزینەوەی -وەک ڕووسەکان کردیان- بیروباوەڕێک کە کەڵکمان ئەگری، بەوێنە بەڵێنمان بەدەستەوەیە، کە کۆمۆنیزم ناتوانی دان بەباوەڕی ئێمەدا بنێ لە بارەی مافی سەربەستیی تاکەوە، لە بارەی ئەوەوە، کە پیاو ئەبێ هەندێ مافی هەبێ دەست بۆ بردن هەڵنەگرێ؛ بەڵام ئێمە نەک هەر نەوەستاین بەدیار ئەم مافانەوە؛ بەڵکو لەناو گێرەوکێشەی ڕقەبەریی بێ بڕانەوە و هەڵپەی دەستپێشکەریی ناردنی زۆرتر ئاشنا بۆ دوورتر جێگا، وامان لێ هاتووە خەریکین ئەم شتانە لە بیر دەرئەکەین و چاویان لێ ئەقوچێنین، ئەو دنیا ئازادەی زۆری لە بارەوە ئەبیەین و ئەخوێنینەوە و سەربەستییەکەی وا دەرئەکەوێ هەتا دێ ڕوو لە کەمییە، دیمەنی باوەڕی بنەڕەتیی هەرە ساکاری مافەکانی ئینسان، خەریکە لەبەرچاومان ون ئەبێ».

پریستلی نایەوێ ببینێ، کە ژیانی کۆمەڵایەتی سۆڤیاتی بەختیاری بەراورد هەڵنەگر ئەبەخشێ بەنووسەری سۆڤیاتی بەوەی کە ماوەی بۆ خۆش کردووە خزمەت بگەیەنێت بەو گەلەی، کە دڵ و مێشک و گیانی خۆی بۆ تەرخان ئەکات، بەو ئایدیالانەی کە باوەڕیان پێ ئەکات؛ بەڵام ئەوە ئەبینێ کە چەن دەلەسەیە سەربەستیی تاک لە وڵاتانی بۆرژوازیدا، وە دانیشتوانی ئەو وڵاتانە، چەند شل بووە لە گرتنی داوێنی ژین و باوەڕ و ئایدیالیان، ئەمەش ئەیتۆقێنێ!.

زۆری تریش فڕێ ئەداتە چاڵی بێ هیوایی و کەمتەرخەمی؛ بەڵام ئەمڕۆ کەمتەرخەمی مردنە، ئیمپریالیستەکان و بەردەستەکانیان هەرچی هێز و دەسەڵاتیان هەیە بەکاری ئەهێنن بۆ ئەوەی لە ئاشتیی بسرەوێنن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە ئەندەنووسیا، لە جەزایر و لەگەلێ شوێنی تر، دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان گرفتار بوون لە چنگی مەیدان نانەوەی چەکی ئەتۆمیدا.

پێشنیارەکانی یەکێتی سۆڤیاتی لە پێناوی ڕێککەوتن و پارێزگاریی ئاشتیدا بەخۆدۆزینەوە و دەستی دەستی وەڵام ئەدەنەوە، بەرامبەر بەم دیمەنە باری هەڵوێستەی نووسەر لە ڕووی بابەتی هەرە گرنگی ڕۆژا هی شەڕ و ئاشتی، بایەخێکی ئێجگار زۆر وەرئەگرێ.

جیاوازیی لە سرنجی سیاسی، فەلسەفی، جوانی ناسی (ئیستەتیک)دا یان لە تێگەیشتنی ئەوەدا سەربەستیی داهێنەرانە کامەیە، ئەمانە هیچیان نابێ نووسەرانی گشت وڵاتان لە یەکگرتن دووربخەنەوە لەگەڵ ئەوانەی، کە خەبات ئەکەن لە پێناوی پاشەڕۆژێکی چاترا بۆ ئینسان و لە ژوور هەموو شتێکەوە بۆ پاراستنی ئاشتی، چونکە لێرەدا بابەت بابەتی جیاوازیی سیاسی یان ئایدۆلۆژی نییە، کە تا ئێستا دەمەقاڵمان لەسەر کردوون و، لەمەو پاشیش هەر ئەیکەین، بابەتی پرەنسیپی ڕەوشتە لە ژیانی ئینسانا، بابەتی شەرەف وجدانی خۆیەتی بۆ نووسەرێک کەمتەرخەمی لەم بابەتەدا هاوبەشییە لە تاوانا، تاوانێک کە بەرامبەر بەجۆری ئینسانگەلی خۆی ئەکرێ، تاوانێک کە بەرامبەر بەمناڵانی هەموو دنیا و مناڵەکانی خۆی ئەکرێ، ئەو نووسەرەی بۆ هەچ هۆیەک بی، بێ هیوایی بێ یان دوژمنایەتیی کۆمونیزم، یان خۆشەویستیی هونەری ڕووت، یان دڵگیرۆیی (هەر ماڵە و تەلەفزیۆنێک) - دوور بوەستی لە مەیدانی خەبات بۆ ئاشتی بیەوێ و نەیەوێ ئەبێ بەهاوبەشی هێزەکانی شەڕ.

بۆ ئەمڕۆ بێدەنگ بوون یاریدەیە بۆ ئەوانەی سوودیان ئەگەڕێ لە بازاڕی مل کەچ کردنا، بۆ ئەوانەی کە ئەیانەوێ ویژدان و وریایی گەلان خەفەکەن. پەت گەیشتۆتە ڕادەی پچڕان، ژیانی بەسەدان ملیۆن لە ئینسان لە قومارایە، هەموو نووسەرێک دەنگێکی لە دەمایە بیگەیەنێ بەخەڵک، دەبا ئەو دەنگەی دەنگی شەرەف و وجدان بێ، دەبا خەفە نەبێ بەئارەزووی پەست و ترسنۆکانەی خۆ لادان لە داخی گرانی و پێویستیی ڕۆژ، بەو نیازەی، کە پاراستنی ئاشتی و ئینسانییەت بەجێ بهێڵێ بۆ خەڵکێکی ترا!...

«بەیان-ژمارە ٣»

موحازەرەکانی گۆران لە کۆلیجی ئەدەبیاتی بەغدا

ڕەخنەی وێژەیی -النقد الأدبي-

لەم ژمارەیەوە بڕیارمان دا، کە (محاضرة) عیلمیە - ئەدەبییە بەنرخەکانی مامۆستای شاعیر و ئەدیبی ناسراوی کورد (گۆران) بەزنجیرەیەک بڵاوبکەینەوە، کە لە (دانشگای ئاداب - بەشی خوێندنی کوردی) لە بەغدا پێش مەرگی بەماوەیەک پێشکەشی کردووە.

مامۆستای ناوبراو لەو دانیشگایەدا دەرسی ڕەخنەی وێژەیی و هەڵبەست و زمانی کوردی پێ سپێررابوو، لەبەرئەوەی محاضرەکانی لەسەر ئەم بەشە گرنگانەی تەرخان کردبوو؛ ڕەخنەی وێژەیی چییە؟ مێژووی ڕەخنە بەکورتی لە کوردیا، مێژووی ڕەخنە بەکورتی لە یۆنانا، مێژووی ڕەخنەی عەرەبی، چۆنێتی ڕەخنە، ڕەخنەوانی ڕاست بەکێ ئەڵێین؟

هەڵبەست و کێش و قافیە، لە هەڵبەستا کێش، کێشی هەڵبەست لە زمانی کوردیدا، کورد بۆ کێشی بڕگەیی ئاوڕێک بەرەو مێژوو، ئەو کێشە بڕگەییانەی ئێستا باون، دەستووری زمانی کوردی، زمانەوانی، زمانێک لە پەرەسەندنا دابەش ئەبێ بەسەر زمان و شێوە زمانی نوێدا، کێشەی ناوخۆی شێوە زمانە شوێنییەکان... هتد. ئەمانە هەوێنی ناوەڕۆکی باسەکانی بووە؛ بەڵام داخی گران مەرگ مۆڵەتی نەدا، کە ئەو بەرنامە پیرۆزەی بۆ خۆی دایناوبوو لەسەر ئەم ڕێگەیە بەئەنجامی بگەیەنێت و تەواوی بکات، ئێمەش کە ئەم زنجیرەیە بڵاوئەکەینەوە، نیازمان ئەوەیە، کە دەرگایەکی هەرە پێویست و گرنگ بخەینە سەرپشت و لەبەردەمی نووسەر و وێژەوان و شاعیرە بەڕێزەکانا، کە لەم

باسە بەکەڵک و پڕ بایەخانە بکۆڵنەوە و پێنووسەکانیان بخەنە کار لەم جۆرە مەیدانەدا بۆ پێشخستن و گەشەپێدانی وێژەی کوردی، هەروەها بۆ ئەوەی خوێندەوارانی کوردیش بێ بەش نەکەین لەم کۆڵینەوە و شیکردن و شارەزایی و ڕووداوانە. هەرچەندە بڕواشمان وایە کە چاکترین شت ئەمە بوو کە ئەم محاضرانە لە نامیلکەیەکی تایبەتی، یان هیچ نەبێ لەسەر لا پەڕەکانی گۆڤارێکی ناسراوی کوردی بڵاوبکەینەوە بۆ ئەوەی چاکتر کەڵکیان لێ وەربگیرێ و بمێنێتەوە؛ بەڵام کە ئەو نیازە ئەمڕۆ نەیەتە دی بەپێویستمان زانی بەش بەحاڵی خۆمان، کە ئێمە ئەو هەنگاوە بنێین و لەسەر لا پەڕەی ڕۆژنامەکەمان بەزنجیرەیەک وەکو وتمان بڵاوی بکەینەوە و، هیوادارین کە لەلایەن هەموو خوێندەوارانی کوردەوە بەتایبەتی ئەوانە، کە تینووی سەرچاوەی ئەم باسەن، سەرنجێکی ورد و لەسەرخۆی لێ بدەن بۆ ئەوەی نرخ و بایەخی شیاوی خۆیانیان بدرێتێ و، ڕەنج و تەقەللای پیرۆزی لە مێشکی لاوەکانی و سەرپەڕەی کاغەزا چاندبێ، لەم ڕووەوە وردە وردە دێتە بەر و، بەپڕشنگەکانی چەند کون و قوژبنێکی تاریکی دنیای (وێژەی کوردی) ڕووناک ئەکاتەوە.

«ژین»

ڕەخنەی وێژە چییە؟

وشەی ڕەخنە لە کوردیی شێوەی سۆرانیدا، واتایەکی فەرهەنگیی زانراوی هەیە، کە بریتییە لە «خەوش گرتن، عەیب گرتن» لە کردەوە، یا لە ڕەوشتی کەسێک، یا لە سیفەتی شتێک، یان کارەساتێک (حادثة).

لەم ساڵانەی دواییدا لە ئەنجامی بووژاندنەوە (نسبیە)کەی جووڵانەوەی ڕۆشنبیریی کوردیدا دەستکرا بەبەکارهێنانی ئەم وشەیە بەواتا (اصطلاحیەکەی) -نەقدی عەرەبی-، وشەی (نقد) لە عەرەبیدا یەکێک لە واتا فەرهەنگییەکانی جیاکردنەوە (دراو)ی ساغ لە ناساغ ئەگەیەنێ، بەم واتایە جیاوازی لەگەڵ واتای فەرهەنگیی ڕەخنەی ئێمە ئەوەیە، کە ئەم تەنها خەوشی شت و کردەوە و ڕەوشتی بەها و باشییەکەی ئەمانەش پیشان ئەدا؛ بەڵام وشەی (ڕەخنە) لە پاش ئەوەی بوو بە (اصطلاح) بۆ ئەم هونەرە کە لێی ئەدوێین، هونەری ڕەخنە، کە ئەمڕۆ لقێکی گرنگە لە لقەکانی وێژەوانی، واتا گەیاندنی (مەدلوولی) لە ماوە تەسکەکەی پێشوویا نەماوە و پەرەی سەندووە بەپێی ئەو سنوورەی وێژەوانانی کۆن لە تەعریفیا بۆیان داناوە، ڕەخنەوانەکانی ئەم سەردەمەش کار بۆ گۆڕاندنی سەرومڕ بۆ ئەوە تەقەللا ئەدەن ڕۆژ بەڕۆژ نزیکتری بخەنەوە، لە تەواوتری (اکمال)ی تەعریف دانان بۆ ڕەخنە، لە فەیلەسوفی یۆنانی (افلاطون)ەوە دەست پێ ئەکات بەجۆرێکی ئایدیالیستی (مثالي)، ئەفلاتوون باوەڕی وابوو کە وێژە، یان قسەی جوان دەستکردی ئینسان نییە؛ بەڵکو سروشێک و (ئیلهامێکی) پەنهانییە، ڕاستی و جوانیی شت کردەوەکانی ئەگەیەنێتە دەروونە پاکەکانی و خاوەنەکانی، ئەم دەروونە پاکانەش لە ڕێگای هەڵبەست، یان پەخشان، یان فەلسەفەوە ئەگەیەنن بەئەندامانی تری کۆمەڵ، لەسەر بنەڕەتی ئەم بیروباوەڕە، لە تەعریفی ڕەخنەیشدا وای داناوە کە ڕەخنە (شارەزاییە لە سروشتی دەروونی و حاڵەتەکانی و هێزەکانی (أحوال وقوة) و، لەگەڵ سازان و ڕێ نواندنی ئەم شارەزاییە بەقسەی ڕاست و ڕەوان (بلیغ)، لە پاش (افلاطون) ئەرەستۆی خاوەندی کتێبی بەناوبانگ (بوطیقا)ی شیعر دێت، کە ئەم کتێبە لەگەڵ کتێبی (ریتوریکا) – خطابة-کەی سەرچاوەی هونەری ڕەخنە و بەلاغەتی هەموو سەردەمێکی باشترە بەتایبەتی ڕەخنەوانە عەرەبەکان لە تێگەیشتنی ئەم دوو کتێبەی (ئەرستۆ)دا لە کاتی خۆیدا توانیویانە بنەڕەتێکی ئەساسی تایبەتیی خۆیان دابمەزرێنن بۆ زانستی ڕەخنە و بەلاغە، هەر لەبەر ئەوەشە، کە لێرەدا باز ئەدەین بەسەر (ئەرستۆ) و سەردەمێکی مێژوویيدا، وە خۆمان ئەگەیەنینە مامۆستاکانی وێژەی عەرەب لە سەردەمی عەباسییەکانا و، گوێ بۆ تەعریفی ڕەخنەیان شل ئەکەین، ئەمانە لە خاوەنی (ڕەخنەی هەڵبەست)، (نقد الشعر)ەوە بیان گرە، تا خاوەندی (کتاب العمدة في الشعر والشاعر)، وە خاوەنی کتێبەکانی بەراورد لە ناوەندی بوێژەکانی ڕەخنەیان کۆبکەیتەوە و لە بێژنگی بدەیت خوار و ژوور ئا ئەمە دەرئەچیت، ڕەخنە کۆڵینەوەیە لە شت، لێدانەوە و شیکردنەوەیەتی بەراوردێتی لەگەڵ لێچووەکانی و بەرامبەرەکانی و، هەڵسەنگاندن و دۆزینەوەی بەنرخ و پلەیەتی، ئەمە وایە بۆ هەست کراوەکانیش و، بۆ

تایبەتییەکانیش (محسوس ومعقول) لە وێژەیشا لە زانست و هونەرەکانی تریشدا، وە لە هەموو شتێکدا کە پەیوەندی هەبێت بەژیانەوە، ڕەخنەوانە تازەکانیش، بەچاوپۆشین لەو جیاوازییە زۆرانەی لە باری سەرنجیانا هەیە بەگشتی بەم جۆرە تەعریفی ڕەخنە ئەکەن: (ڕەخنە هەڵسەنگاندنی ڕاستی و دروستیی بەرهەمی هونەرییە، بەجۆرێک بتوانرێ نرخی پڕ بەپێستی خۆی چییە بیدرێتێ، وە لە چاویا بەرهەمە هاوجۆرەکانی، یا چی پلەیەک هەڵئەگرێ بۆی دابنرێت)، ئەم تەعریفە وەکو دیتان هەموو جۆرەکانی هونەرە جوانەکانی گرتۆتەوە بەنیگار و پەیکەر و مۆسیقا و هەموو لقەکانییەوە، هەر لەمە تەعریفێکی تایبەتی بۆ ڕەخنەی وێژەیی ئەتوانین بەم جۆرەی لای خوارەوە کورتتری کەینەوە! (ڕەخنەی وێژەیی بریتییە لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمی وێژەیی بۆ دۆزینەوەی یەکەم نرخی، دووەم ئەو پلەیەی لە هونەری وێژەدا پێی ڕەوایە). بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم تەعریفە و بۆ شیکردنەوەی پێویستە ئاگاداری ئەم چەند سەرنجەی لای خوارەوە بین:

١- ڕەخنە کاتێک ئەتوانێت بکەوێتە کار، کە بەرهەمی وێژە لە مەیدانا هەبێ لە پێشا وێژە دێتە دی، دوای ئەوە ڕەخنە لێی ئەچێتە پێشەوە بۆ لێ وردبوونەوە و تێگەیشتن و لێدانەوە و، پاش ئەمە بڕیارێکی لەسەر دەرئەکات، بەهۆی ئەو بەهرە قاڵبوونەوە، کە لە هونەرەکەیا هەیەتی لای زۆربەی خوێندەواران بەچاوی پەسند و لێوەرگرتنی سەیری ئەکرێ؛ بەڵام توانستی دانانی وێژە و چێژ (ذوق) لێوەرگرتنی لە وزەی ڕەخنەدا نییە، کە لە نەبوون دروستی بکات، تەنیا ئەوەندە ئەتوانێ، کە لە پاش ئەوەی ئەم توانستە خۆی لە مرۆڤدا هەبێ ئەویش یاریدەی بدا بۆ بەهێزکردن و گەشەپێدانی، دوایی ئەبێ ئەوەشمان لەبیر بێت، کە ئەم سێ هێزە (هێزی دانانی وێژە و، چێژ لێ وەرگرتنی، ڕەخنە لێ گرتن) هەرسێکیان بەیەکجار لە تاقە یەک نووسەری بەهرەداردا یەک بگرێ.

٢- ئەم تەعریفەی بەلای سەرەوە وا ئەگەیەنێ، کە یەکەم نیاز لە ڕەخنەی وێژەیی هەڵسەنگاندنی بەرهەمی وێژەیی و دانانی نرخی ڕاستەوخۆی خۆیەتی، بەپێی ئەو دەستوور و پێوانانەی بۆ هونەری وێژەیی دانراوە، بەبێ ئەوەی لەگەڵ هاووێنەی خۆی بخرێتە تەرازووی بەراوردەوە، ئەم جۆرە ڕەخنەیە جۆری ڕوونکردنەوەی (إیضاح)ی پی ئەڵێن، کە یاریدەی تێگەیشتن لە بەرهەم و چێژ لێوەرگرتنی ئەدا، لە لایەن خوێندەوارانەوە. هەر لەبەر ئەو نیازەشە، کە باسی بەراوورد و پلەدانان بۆ بەرهەمی وێژەیی خراوەتە دواوە، هەروەها تەقەللای ڕیزکردنی بۆ تێڕوانین بەپێی پایەی وەستاویان لە هونەرا، یان بەپێی بەراوردی بەرهەمی جوێ جوێ یا نەبێ

بایەخی پلەی دووەمی پێ بدرێ، چونکە جیاوازیی بنەڕەتی -ئەساسی- لەناو بوێژ و بوێژەوانەکانا -شاعیر و کاتب- ئەوەندە زۆرە و ظروفیان ئەوەندە لە یەک جیاوازە، گران ئەتوانرێ لێکچوونی -تشابە- کوتومتی وایان لێ بدۆزێتەوە، کە بکرێ بە بناغەی بەراوردێکی تەواو و ڕاست، دوایی نووسەر و وێژە گەورەکان لە پاش ئەوەی هەندێ سیفەتی هاوبەشیان لەناوا هەیە، لە هەمان کاتا هەریەکەیان لە چەند سیفەتێکی تایبەتی خۆیان ئەوەندە مایەدارن، کە کەموکورتی ئەو نوختەی لاوازییەیان بەزیادەوە بیر ئەکاتەوە، کە لە سەرێکی ترەوە ئەگونجێ بیان بێت بەوێنەی (خانی) و (مەلای جزیری) و (مەولەوی)، هەریەکەیان لە بابەتێک، یان چەند بابەتێکی جیاوازی هونەرا گەیشتوونەتە لووتکەیەکی بەرز، لەبەرئەوە زۆر گرانە لە ئەنجامی بەراوردا لە ناویانا، بۆ پاش و پێش خستنیان لە پلەی هونەرا، بڕیارێکی پەسەندی چێژی گشتی، لەگەڵ ئەوەش ڕەخنەوان -ناقد- ئەتوانێ تایبەتییە (خصائصە) سەرەکییەکانی هۆی بەرزی ئەم جۆرە نووسەر و وێژانە بخاتە ژێر لێکۆڵینەوە و ڕوونکردنەوە و بەمە یاریدەمان بدات، کە چاکتر بیانناسین و نرخی شیاو -لایەق- تریان بۆ دابنێین.

٣- ڕەخنە بۆ بینینی هەر پێویستییەک بێ و، ئەو ئامانجەی ئەی هێنێتە دی هەرچییەک بێت ڕەخنەوان پێویستە سەرنج تیژ و دڵ وریا و خاوەنی چێژێکی قاڵکراو بێت بتوانێ هاوبەشی لەگەڵ هەستەکانی ڕەخنە لێگیراو بکات و دووربێ لە گشت ئەو هۆیە لاوەکی (خارجی)یانەی کار ئەکەنە سەر سەرنج و باوەڕەکانی، جگە لەوەش ڕەخنەوان پێویستە مستەوایەکی ڕۆشنبیریی بەرزی هەبێ لە وێژە و زانیاریدا شارەزایی لە مێژووی وێژە و چۆنێتی گۆڕانی و قۆناغەکانی هەبێ هەروەکو پێویستیشە هێزی تێگەیشتن و دووربیندا دەستی درێژ بێت، ڕەخنەوانێکی بایەخدار ئەبێ لەم بەهرە و بابەتانەدا مایەیەکی باشی هەبێت، ئەوسا لە مەیدانی هونەری خۆیدا هەر حوکمێک بدات خوێندەواران ئەتوانن دڵنیابن، کە ناوەڕاستی نیشانەی پێکاوە.

٤- ئەگەر بابەتی لێدوانی وێژە سروشتی بێ لەگەڵ مرۆڤایەتی، بابەتی لێدوانی ڕەخنەی وێژەیی (وێژە) خۆیەتی کە بریتییە لە قسەی جوانی هۆنراوە، یان پەخشانی وا، کە بەنیگار و ڕەنگەکانی هێز و هۆش (عەقڵ) و هەست (عاطفە) و ئەندێشە (خەیاڵ) ڕازاونەتەوە، ڕەخنەوان ئەم بەرهەمە هونەرییە ئەخاتە سەرمێزی شیکردنەوە و لێی ورد ئەبێتەوە، شی ئەکاتەوە، هۆیەکانی هێز و لاوازیی

ئەدۆزێتەوە، ئەیانخاتە بەرچاو، بەمە یاریدەی خوێنەر ئەدات، کە باش تێبگات و، باشتر پەسندی بکات، لە هەمان کاتدا ڕێگای هەرە ڕاستی پیشان ئەدا بۆ بیرکردنەوە و دیمەن کێشان (تصویر) و دەربڕینی مەبەستی وێژە پێش ئەخا و، پاڵ بەوێژەوانیش و خوێندەواریشەوە ئەنێ بەرەو ڕێگای ڕاستتر بەرەو ئامانجی باشتر.

١- مێژووی ڕەخنە بەکورتی لە کوردییا

پاش ئەوەی تەعریفی ڕەخنەمان زانی تێگەیشتین ڕەخنەوان ئەو کەسەیە، کە لە بەرهەمی هونەرێک ورد ئەبێتەوە لە پاش ئەوەی شی کردەوە و واتاکانی لێکدایەوە و لەگەڵ لێچووەکانی بەراوردی کرد، ئەمجا هەڵی ئەسەنگێنێ و ئەو نرخ و پلەیەی پێی ڕەوایە بۆی دائەنێ دوای ئەوەی ئەمە تێگەیشتین، ئەمجا پێویستە چاوێکی گورج بەمێژووی ڕەخنەدا بگێڕین، تا بزانین ئەمیش وەکو هەموو زانست و هونەرێکی تر چۆن پەیدا بووە؟ لە سەرەتای پەیدابوونییەوە بە چ ڕێگایەکدا ڕۆیشتووە؟ ئەمجا چ جۆرە گۆڕانێکی بەسەردا هاتووە تا گەیشتۆتە ئەم بارەی ئێستای؟ ڕەخنە هەروەکو لە دەرسی پێشوودا باسمان کرد، سروشتییەکە دوای وێژە؛ بەڵام ڕاستەوخۆ دوا بەدوایدا هاتووە. هیچ دوور نییە، کە یەکەم بوێژ گورج یەکەم ڕەخنەوانی بەشوێنا پەیدا بووبێ، ئەگەرچی ئەمە لە وێنەیەکی سەرەتا پێخۆش بوون ڕووی دابێ، ئەمجا ئەوەندەی وێژە کۆنە و ئەچێتەوە بۆ سەردەمی بەرەبەیانی مێژوو، ڕەخنەی وێژەش هەروەها لە زمانی هەموو نەتەوەیەکدا، لە سەرەتای پەیدابوونی ئەو نەتەوەیەوە دەست پێدەکات، ئاشکرایە لە پێشا بەجۆرێکی سادە و سەرەتایی تا لە دواییدا بەرەبەرە دەست ئەکات بەخەملێن (أزدهار) و گەشەکردن.

وێژەی کوردی هەروەکو گشت ژیانی نەتەوەییمان بەزرووفێکی تایبەتی نالەبارا ڕۆیشتووە، مێژوومان تا بڵێی کۆنە؛ بەڵام دەزگای ژیانی کۆمەڵایەتی و شارستانییەتیمان (أجتماعي وحضاري) لەچاو کۆنیی مێژوومانا لە کاروان زۆر بەجێماوە، وێژە کە یەکێکە لەم دەزگایانە، جگە لە بەشی فۆلکلۆری، ئەو بەشەی بەوێژەی نووسراو یان تۆمارکراو ناویان ئەبرێ لە کوردیدا تا پەنجا ساڵێک لەمەوبەر تەنیا هەڵبەست بوو لە پێش (١٩٠٤)ی زایندا، کە ساڵی دەرچوونی یەکەم گۆڤاری کوردییە، پەخشانی کوردی ئەبێ دابنرێ بەنەبوو، هەڵبەستی پێش موسڵمانیمان هێشتا پەردەی تاریکی نەدۆزراوەیی نەزانراوی لە ڕوو لانەدراوە هی سەردەمی پاش موسڵمانیمان، بەپێی ئەو کۆڵینەوەیە نووسەرەکانمان کردوویانە، سەرەتاکەی نزیکەی

هەزار ساڵ لەمەوبەر دەست پێدەکات؛ بەڵام بایەخ پێدانی گرانە، کە بەرهەمی وێژە کۆنەکانی ئەم سەردەمەش هەتا ئەگاتە پشتەکانی نزیک بەخۆمان، پرشوبڵاو و لە چاو ونن، بەڕادەیەک کە ڕۆشنبیرەکانمان چ جای خوێندەواری ساکار، لە بەشی زۆری ئەم سامانە نەتەوەییە نەشارەزا و بێ ئاگاین.

ئاشکرایە هۆیەکانی ئەم ئەنجامە زۆرەن جیاوازیی شێوەکانی زمان، باوسەندنی پەتای نەزانی (مرض الجهل) و نەخوێندەواری و لە یەکتری پچڕاوبوونی ئەم پارچەی وڵات لەگەڵ ئەو پارچەیە، بەش بڕاوبوونی پارچەکانی جگە لە یەک دوو پارچە لە مافی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی ئەمجا بەو پێیە، کە ڕەخنە بابەتی لێدوانی وێژەیە و وێژەی کوردیش بڵێین ئەگەرچی لە سەرێکەوە خاوەندی مێژوویەکی درێژە؛ بەڵام لە سەرێکی ترەوە زرووفە نالەبارەکەی ماوەی نەداوە لە تەمەنی سەرەتایی و ساوایەتی ڕزگاری ببێ لەبەرئەوە بەبێ لێکۆڵینەوەش ئەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ڕەخنەی کوردی هێشتا نەیتوانیوە لە سنووری سەرەتایی دەرچێت، بەتایبەتی ڕەخنە لێگرتن و پەسەندکردن لەناو لێگرەکان خۆیانا و لەناو لایەنگرەکانیان تەنیا بەلێدوانی دەمی پێکهاتووە، فێرکردنی جۆری بنەڕەتیش لە ناوەندی بوێژ و مامۆستاکانی خاوەن تەمەن -بەعومر- و تازە پێگەیشتواندا، یان پشتاوپشت دەماودەمی کردووە، یاخود لە سەرچاوەی وێژەی ئەو زمانە دراوسێیەوە وەرگیراوە، کە بوێژەکان تیا شارەزا و لەژێر کارتێکردنیا بوون، ئەمە جگە لەو واتا ڕەخنەییانە جارجار بەنووکی پێنووسی بوێژەکان خۆیانا هاتووە لێرە و لەوێ لە دیوانەکەیانا لەم بەیت یان لەو بەیتا بەرچاو ئەکەون، ئەو زمانانەی کاری زۆریان کردۆتە سەر وێژەی کوردی دوو ڕێژگە (نیاز)ی جیاجیا دروست ئەکەن.

١- ڕێژگەی یەکەم ئەو کارتێکردنەیە، کە لە سەردەمی مێژووی پاش موسڵمانیدا لە زمانەکانی فارسی و تورکی و عەرەبییەوە ڕووی کردۆتە زمانی وێژەی کوردی تا سەردەمی تازەی ئێستامان لەمانە فارسی و تورکیش لە نۆرەی خۆیاندا دووبارە کەوتوونەتە ژێر کارتێکردنی زۆری عەرەبی. لەبەرئەوە و لەناو ئەم ڕێژگەیەدا کاری زمانی عەرەبی ئەبێ بەهێزی سەرەکی دابنرێت.

لە ڕاستیشدا وێژە ، زمانی عەرەبی نەک تەنها کوردی و دوو زمانەکەی تر بەڵکو لە هەموو زمانەکان و شێوە زمانەکانی گشت نەتەوە موسڵمانەکانی تریشا بەوێنەیەکی گرنگ کاری کردووە، تەنانەت لە وێژەی جیهانیشدا (عالەمی) ئاوڕدانەوەیەکی (انعکاس) ناوەڕۆکی (محتوی) بەرچاو ئەکەوێت.

٢- دووەم ڕێژگە، لە سەرەتای سەردەمی تازەوە، (کە بۆ وێژەی کوردی وتمان بۆ نیو

سەدە لەمەوپێش ئەگەڕێتەوە) دەست پێ ئەکات. ئەم ڕێژگەیە لە شارستانیەتی تازەی ئەوروپا هەڵقولا؛ بەڵام شەپۆڵدانەکەی وەکو ڕێژگە کۆنەکانی مێژوو هەر بەناوچەیەک، یان هەرێمێکەوە نەوەستاوە، سەرانسەری ڕووی دنیای گرتۆتەوە، ئێمە هەرچەند بەوێنەیەکی ڕاستەوخۆ لەم ڕێگەیەمان وەرنەگرتووە، دیسانەوە لە ڕێگەی زمانەکانی فارسی و تورکی و عەرەبییەوە (بەپێی ئەو سنوورە دەوڵەتییەی تیا ئەژین) گەیشتە ئێمە؛ بەڵام قووڵی و پەرەداری (وسعەتی) کارتێکردنەکە ئەوەندە بنەڕەتییە ئێمەیشی لەگەڵ هەموو گەلانی ڕووی زەویدا داوەتە بەر کە لەو ڕادەیەدا نەماوە بەچاوی ناڕاستەوخۆ تەماشای بکەین، هەروەکو لە زمانی گەلە موسڵمانەکانا بناغەی ڕەوشت و ڕێبازەکانی وێژە و چێژی نەتەوەیەتی خۆی گۆڕیوبەتی و گەشەی پێداوە، بەهەمان دەستوور ئەو وێژە تازەیەی ئەورۆ پاش سەرچاوەکەی ئەگەڕێتەوە بۆ سامانە گرانبەهاکەی یۆنانییە کۆنەکان، کەوابێ لە ڕێژگەی دووەمیشیا وێژەی یۆنانییە کۆنەکان جێگای عەرەبیی ڕێژگەی یەکەم ئەگرێتەوە، سەرەڕای ئەوەش، کە سەرچاوە دروست ئەکات بۆ ماوەیەکی پەرەدارتر لە دنیای ئیسلامیدا، نەتەوەکانی سەر زەوی هەروەکو لە پێشتریشدا لە دروست بوونی ڕەخنەی وێژەیی عەرەبدا دەستی درێژی هەبووە، ڕوون بووە سەرباری ئەوەش لەبەر بەدەستەوە نەبوونی مێژوویەکی ڕەخنەی تۆمارکراو زۆر بەپێویست ئەبینرێ.

کە چاو بە مێژووی ڕەخنەدا بگێڕین لە وێژەی هەردوو زمانی یۆنانی و عەرەبیشدا، ئەم چاو پیاگێڕانە کەڵکێکی تریشی ئەوەیە لە ڕێگای بەراوردەوە باری ئێستا و ڕابردووی ڕەخنەی وێژەی کوردیشمان چاکتر بۆ ڕوون ئەبێتەوە.

بەم بۆنەیەوە سرنجی بایەخ پێدان ئەبێ ڕابکێشرێ بۆ سەر ڕاستییەکی تریش، ئەویش ئەوەیە لە ڕەخنەی وێژەییدا ئەوەی لە سەردەمی کۆنا لە عەرەبیمان وەرگرتووە زۆرتر لە ڕێگای زمانی فارسییەوە پێمان گەیشتووە، جگە لەوەش نزیکی زمانی کوردی لە فارسی و هاوبەشیی ئەم دوو زمانە لە یەک سەرچاوەی (میشۆلۆژی - عیلمی أساطیر - ئەفسانەدا) و لە یەک سەردەمی مێژووی کۆنا، لەگەڵ تێکچوونی چێژی هونەریی هەردوو لامان ئەم پەیوەندییە گرنگانە گشتیان پێویستییەکی تەواو پێویست ئەخەنە سەرشانی نەک تەنها وێژەوانەکان و ڕەخنەوانەکان؛ بەڵکو هی هەموو ڕۆشنبیرێکی کوردی وێژە دۆست، کە تەقەللا بدات بۆ فێربوونی زمانی فارسی و شارەزایی پەیداکردن لە وێژەی فارسیدا.

٢- مێژووی ڕەخنەی بەکورتی لە یۆنییا

لە نەتەوە مێژووەکانی دنیادا خاوەندی وێژەی هەرەکۆنی بەرز یۆنانییەکانن، کە بەرهەمی بیریان بەوێژە و فەلسەفە و زانیارییەوە سەرچاوەی سامانی بیری هەموو مرۆڤایەتییە لە شارستانییەتی ئەم سەردەمەدا، بەپێی ئەو بەرهەمە ڕەنگینەی وێژەیان کە بەدەستەوەیە، یۆنانییەکان هەر لە تەمەنی دەشتەکییەتیانا (بداوة) خاوەنی هەستێکی زۆر ورد و زمانێکی زۆر پاراوی وابوون ئەیانتوانی گەلێ لە بابەتی وێژەییدا (وەک ڕەوانیی وشە و ڕوونیی واتە، سواریی لە کێشا -وەزن-، یان جوانی لە داڕشتنی بەرهەما) ڕەخنەی زۆر بەجێ لە شایەرە گەڕۆکەکانیان بگرن.

ئەم لێگرتنانە لە پێشا زۆر ساکار بوون، وە زۆرتر لەسەر چێژ (زەوق)ی کاڵ و کرچی ڕەخنەگر خۆی دروست بووبوون، بەبێ ئەوەی ڕێبازێکی (طريقة)ی ڕەخنەوانی بڕیار درابێت، لەسەری بڕۆن.

لە پاش سەردەمێک لەژێر فەرمانی (سولون)دا، دەستکرا بەتۆمارکردنی ئەلیازە و ئۆدیسا هی (هۆمیرۆس) دوو داستانە بەناوبانگەکەی باوکی بوێژان (هۆمیرۆس)، ئەمە بوو بەهۆی گەرم بوونی بازاڕی ڕەخنە و چوونە بنج و بناوانی هەڵبەستەکان و لێکۆڵینەوە لە ڕاستی و ساغییان، لە ئەنجامدا شان بەشانی ئەوەی هەردوو داستانەکە، بۆ یەکەم جار بەپوختی و بەتەواوی نووسرانەوە و تۆمارکران، جووڵانەوەی وێژە و ڕەخنەش دەستیان دایە گەشە و پێشکەوتن.

کە پێ نرایە سەدەی پێنجەمی پێش زایین -هەڵبەستی- تەماشا (تەمسیلی) داهاتبوو، وە لە شاری (ئەثینا)دا دامەزرابوو، ڕەخنەی وێژەیش بەجۆرێک پێشکەوتبوو، کە بوێژەکان ئەیانتوانی بەشێوەیەکی گەلێک قووڵتر و پەرەدارتر قەڵەمی تیا ڕادەن، لە ڕاستیشا تەماشانووسی (تمثيلية) خۆی هونەرێکە ژیان ئەخاتە ژێر ڕەخنەکارییەوە هەڵە و ناتەواویی ناو کۆمەڵایەتی لە هەموو کاروبارە جوێ جوێکانیا ئەخاتە بەرچاو و یاریدە ئەدا بۆ چاککردن و ڕاستکردنەوەی، دیارە ئەمە دەستی زۆر هەبووە لە ماوەدان بەڕەخنە کە پەرە بسێنێ و بگاتە سنووری قووڵتر، بنەڕەتی ئەم ڕەخنە تازەیەش لەسەر ئەو دەزگایە دروست بوو، کە دەوڵەت داینا بۆ هەڵسەنگاندن و نرخ دانان بۆ بەرهەمی بوێژەکان بەو پێیە هەڵبژاردنی شیاوەکانیان بۆ پیشاندانی (تمثيل) لە شانۆدا لە پاشترا ماف کەوتە دەست جەمهووری تەماشاکەریش، کە بەرامبەر بە باشی و خراپی چیرۆک ڕای خۆیان پیشان بدەن؛ بەڵام لەبەر گرانیی ئەرکی

دەربڕینی بیر و لێدوانی ورد و بەدرێژە لەناو کۆمەڵێ خەڵکی زۆرا دوای ئەوە جەمهووری تەماشاکەرانیش لەناو خۆیانا دەستەی دەمڕاستیان هەڵبژارد، کە لە دەربڕینی (رأي)دا نوێنەریانن، ئەمە هەرچەندە نەختێک کۆن بووبوو بۆ هاندانی بوێژەکان لەناو خۆیانا، یا بکەونە بەربەرەکانی و بایەخی زۆرتر بدەن بەچاککردنی بابەت – واتا و ئوسلوبی نووسینەکانیان.

ئەمە لە نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجەمدا ڕووی دا، لە نیوەکەی دووەهەمیدا ژیانی یۆنانییەکان لە گەلێ سەرەوە گۆڕانێکی تەواوی بەسەرا هاتبوو، بەپێشکەوتنی فەلسەفە و بەدەست پەیداکردنی ئەو (دایلیکیانەی سەفسطائی)یان پێ ئەوتن، لەمەڕ هۆشمەندی (عقل) پێشکەوتنێکی نایاب ڕووی دا. (سەفسطائی)یەکان بۆ کارتی ناوچە پەرموونەوەیان (ثقة)یان خستەسەر دواندان (خطبة)، کە هونەری پەخشان ئەگرێتەوە، واتاکانی ئوسلوبەکانی، پەیوەندیی دواندەر (خطیب) بەخەڵقەکانی گەلەوە لە مەیدانی هونەری نیگار و پەیکەر و مۆسیقاشدا فەڕدەستی و نایابی سەری هەڵدا، لە هەمان کاتا گەلێ بیروباوەڕ و تێبینیی فەلسەفی (تنظیرات فلسفیة) کەوتە ناوەوە و بوو بەهۆی بزواندنی گومان و دوودڵی و بەرامبەر بە (بت) پەرستی و بەرامبەر بەو بیرانەی لە پێشانا جێ مابوون، پشتێکی تازە (جیل جدید) پەیدا بوو، کە گاڵتەی ئەهات بەباوەڕەکانی پشتی گەورەتر لە خۆی، کێشە و بەربەرەکانیی ئەمانە لە سەدەی پێنجەمی پێش زاییندا ئەوەندە کاری کردبوو لە وێژەیشدا دەستەیەک نووسەری نوێکەرەوە (مجدد)ی پێگەیاند، بەتایبەتی لە هونەری تراجیدیدا (فاجعة) کۆمەڵە چیرۆکی ڕەخنەگران کەوتە ناوەوە و گاڵتەیان بەو تێگەیشتنە ئەکرد، کە کۆنەکان (تەماشانووسی و ئوسلوبەکانی، وتەکانی و (عبارات)، بابەتەکانی و (موضوع) واتاکانیان (معنی)یان هەبوو، یەکێک لەمانە چیرۆکی (بۆقەکان) بوو، کە تەماشانووسی بەناوبانگ (ئەریستۆفان) لە ساڵی (٤٠٦)ی (پ.ز) دای نابوو.

شان بەشانی ئەم ڕەخنە و وێژەیییە لەناو فەیلەسووفەکانیشا جۆرە ڕەخنەیەکی تر کەوتە گەڕ ئەو بەرەیەی لەم ڕەخنەیەیان پەیدا بوو، بوو بە بناغەیەک، وێژەوانانی بەرزی یۆنانی، دواتر ڕۆمانتیکەکانی لەسەر دامەزرا، دوایی لە ڕێگای قوتابخانەی (اسكندرية) و لە ڕێگای زمانەکانی (سریانی و پەهلەوییەوە) کاری کردە سەر بیر و وێژەی عەرەبیش، ئەم ڕەخنەبازییەی یۆنانییەکان قسەی لە وشە و لە وتار و لە بابەتیش ئەکرد، بۆ ئەم نیازەش (ئیلیادە و ئۆدیسا)ی (هۆمیرۆس)ی ئەگرت بەدەستەوە بۆ لێکۆڵینەوەی فەیلەسووفەکان، کە ئەیان دی هۆمیرۆس و هاوڕێکانی وێنەکانی

خواگەلی (آلهة)ی یۆنانی بەجۆرێک پیشان ئەدەن، کە لەگەڵ هۆشمەندی (عقل) ڕێک ناکەوێت، هەندێکیان دەستیان ئەکرد بەپەلاماردانی بوێژەکان. هەندێکیشیان تەقەلایان ئەدا (لێدانەوەی) بۆ بدۆزنەوە و، ئەیانوت ئەمە وێنەکێشانێکی خەیاڵ کردە، کە لە شێوەیەکی هونەریدا پیشان دراوە و، پێویستە زیاتر بەجۆرێکی تر وەرنەگیرێت، لەگەڵ ئەوەشدا، ئەم دوو دەستەیە بەهیچ لایەکیان هەرگیز لارییان لەوە نەبووە، کە هەڵبەست جوانییەکی تیایە هەموو لایەک کیرۆدە ئەکات. وە ئەچوونە ژێر پێویستی چاوگێڕان (تحري) بۆ دۆزینەوەی هۆیەکانی ئەم جوانییە. بەم ڕەنگە ڕۆیشتن لەسەر کۆڵینەوە لەوێژە و هەڵبەست. لە باسی کێش (وەزن)دا سەرنجیان دا لە جۆرەکانی کێش و پەیوەندیی ئەم جۆرانە بەو واتا و بابەتانەوە، کە باشتر لەگەڵیان ڕێک ئەکەون، هەروەها سەرنجیان لە زمانیش دا، چونکە زمانی بوێژەکان هەمیشە وێنەی تەڕ و پاراوی جوانییە و، ئەنجامی ئەو سەرنجانەیان هەموو تۆمارکرد لە هەڕەت (أثناء) تەقەلای ئەم لێکۆڵینەوەیەدا لە وشەکان و قسەکانی زمان، لە مێژووی ژیانی مرۆڤایەتی، بۆ یەکەم جار زانیاریی ڕێزمان (قواعد اللغة) دۆزرایەوە، دوای ئەوەش پەرەدان بەکۆڵینەوە بەچۆنیەتی دروست بوونی ڕستە (جملة) وتە (عبارة)دا ئەو زانیارییەش دروست بوو، کە واتەکان (معاني) پێ ئەڵێن.

لە پێشتردا دواین لە (سەفسطائی)یەکان، کە لە کێشەی دەمەقاڵدا لەگەڵ لێگرەکانیان (معارض) چۆن هونەری دواندنیان پێشخست، کێشەی سیاسیش (صراع سیاسي) بوو بەسەرباری ئەم هۆیە لە گورج پێشکەوتنی، هەروەکو بنەڕەتی هونەرێکی دواندنیش دامەزرا. لە سەرەتای ئەم سەردەمەدا بوو، کە باوکی فەلسەفە (سوقرات) بۆ یەکەم جار (بەلاغە)ی بەهونەر دانابوو، گوتی: (نیگارکێشان و هەڵبەست و مۆسیقا و سەما و پەیکەرتاشی جۆرێکن لە لاسایی).

ئیفلاطونی شاگردیشی هەر لەسەر بنەڕەتی فەلسەفەی (مثالي) دروست بووبوو، ئەم فەلسەفەیە وا ئەگەیەنێت، کە (بوون – وجود) کراوە بە سێ دائیرەوە:

- یەکەم: جیهانی (ئایدیالی – میثالی)یە.
- دووەم: جیهانی هەستە.
- سێهەم: جیهانی سێبەر و وێنە و بەرهەمە هونەرییەکان. لەم بۆچوونە ئیفلاطون ئەیوت؛ بوێژی تراجیدی لاسایی کەرەوەیە ئەویش وەک لاسایی کەرەوەکانی تر، سێ پلە لە ڕاستی دوور و، هەروەها ئیفلاطون بوو کە بۆ یەکەم جار پەیوەندییەکی لە ناوەندی ئاوێنە و هەڵبەستدا دی کە ئەم بیرە هەتا دوایی

لەناو ڕەخنەوانەکانا ما.

لە کتێبی (بوطیقا)دا -ئەرەستۆ- تێبینیە (نظریة)کانی ئیفلاطون مامۆستای (کۆمیدیا) لەسەر لاسایی ڕاوەستان و، پێی لەوەش نا، کە هەست ئەبزوێنن، وە ئەو دوو هەستەی تراجیدی ئەیان بزوێنێ، ترس و بەزەیی (شفقة) هەروەها ئەم دوو هەستەش دەستیان هەیە لە خاو کردنەوەی کۆڕی هەڵسووڕانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا کەمتر بکرێتەوە؛ بەڵام بۆ کەمکردنەوەی ئەم هەستانە (ئەرسطۆ) بەتەواوی پێچەوانەی (ئیفلاطون) داوای کرد و وتی: ئەبێ نەک تراجیدیا و کۆمیدیا هەڵگرین؛ بەڵکو بەتەماشاکردنیان لە ڕێگای (کاثارسیس)ەوە جۆشی ترس و بەزەیی لە دەروونمان کەمتر کەینەوە، وشەی (کاثارسیس) لەناو وێژەوان و ڕەخنەوانەکانا بەواتەی جوێ جوێ لێک دراوەتەوە هەرە گشتییەکەیان پاککردنەوە (تطهیر)ە، ئەمە تێبینی (نظریة)ی هەرە گەورە بوو، کە (ئەرسطو) لە (بوطیقا)دا بناغەی دەستوورە گرنگەکانی بەلاغە و ڕەخنەی لەسەر دانا ئەو دەستوورانەی، کە تەنانەت ئێستاش لە زانستگاکانی دنیادا سەرچاوەی باس و لێکۆڵینەوەن، بەتایبەتی لە ڕەخنە و بەلاغەدا.

٣- مێژووی ڕەخنە بەکورتی لە عەرەبییا

لە زمانی عەرەبیشدا مێژووی ڕەخنەی وێژەیی هەروەکو هی یۆنانی بەرەبەرە پێگەیشتووە، لە سەردەمی پێش ئیسلامدا بریتی بوو لە کۆمەڵە سەرنجێک بەرامبەر بەهەندێ هەڵبەست و بوێژ، کە ئەو سەرنجانەی لە بنەڕەتی چێژی سروشتی و ساکار دروست بووبوون، هۆی ئەم سەرنجدانەش بەربەرەکانی بوێژەکان بوو لە کاتی کۆبوونەوەیاندا لە بازاڕەکان و لە بارەگای شاکان و سەرکردەکاندا، جگە لەوەش عادەتی شانازیی قەبیلەکان بەبوێژەکان خۆیانەوە، بەبەرزبوونەوەی پایەی بوێژ و هەڵبەست لەناو خێڵە دەشتەکییەکان هەموو هۆ بوون، لەلایەکەوە بۆ چاکتر بوونی هەڵبەست و، لەلایەکی تریشەوە بۆ گوڕسەندنی ڕەخنەگرتن و پەسەندکردنی ڕەخنە، ئەو سەردەمە تەنها واژە (لفظ)ی ئەگرتەوە لەگەڵ واتای کەرتی و تاکا (جزئي ومفرد) وە زۆرتر لەنگەری ئەخستەسەر جۆری هەستی کارتێکردن خۆی (تأثیر ذاتي) بەبێ ئەوەی دەستوورێکی دانراو هەبێ، کە ڕەخنەوانەکان بیگرن بەدەستەوە بۆ شیکردنەوە و بەراوردکردن و کۆڵینەوە، بەجۆرێک کە بتوانن بگەنە ئەنجامێکی تەواو بۆ دانانی نرخی هەڵبەست و دیاریکردنی پایەی بوێژ لەناو هاوهونەرەکانیا، لەم سەردەمەدا بوێژەکان (لەبەرکار- حافظ)ی تایبەتییان هەبوو، کە ئەمانە هەموو هەڵبەستەکانیان لەبەر ئەکرد

و بەدەمارگیرییەوە لە سەریان ئەکردنەوە، هەروەها لە هەڵبەستا هەندێ ڕێباز (مذهب - طریقة)ی تایبەتی ئاشکراش پەیدا بوو، هەروەک بەرهەمی -نابغة- بەرچاو ئەکەوێت لە کاتی پەیدابوونی موسڵمانیدا بوێژەکان بوون بەدوو دەستەوە، دەستەیەکیان لەگەڵیا بوون و لەسەریان ئەکردەوە و دەستەیەکیشیان دژی بوون و بەگژیا ئەچوون، پێغەمبەر و جێنشینەکانی زۆرتر ئەو جۆرە هەڵبەستەیان پەسەند ئەکرد، کە هاندانی تیابوو، پڕ ڕەوشت و خووی جوان بوو و بۆ پەیڕەوی ئامۆژگارییەکانی موسڵمانی. لە زمانی عەرەبیدا یەکەم ڕەخنەی ئیجابی لەسەر لێدانەوە و لێکۆڵینەوە دانرابێ و کردوویەتی، وە وتوویەتی، زوهێر لە قسەدا زیاد دانە دەسی نەبوو، خۆی لە وتنی وشەی کێوی و وەحشی ئەپاراست لە هەڵبەستا وە بەتانی کەسا نەئەهات پتر لەوەی هەڵبگرێ، ڕاپەڕینی هەڵبەست لەگەڵ بەرەو پێشکەوتن ڕۆیشت. ناوچە و ڕێبازی (مذهبي) هەڵبەست و سیاسەت دەستی کرد بەزۆربوون، دەمارگیری تیرەپەرستی سەردەمی جاهیلی سەری هەڵدایەوە بەو پێیە ڕەخنەی وێژەییش دەستی کرد بەهێز پەیداکردن و لێکۆڵینەوە گەیشتە هەموو گەوهەرە جیاوازەکانی هەڵبەست و، جگە لەمەش کەوتە تەرازووکاری لەناو بوێژەکانا و لە ئەنجامی بەراورد بەپێی پایەیان چینی بۆ دانان (طبقات الشعراء)، (فلان طبقة... فلان طبقة). بەڵام ئەم ڕەخنەیەش هێشتا هەر بەکشانەوەیەک (امتداد) دائەنرێت لە ڕەخنەی سەردەمی جاهیلی، چونکە هێشتا لەنگەری قورسایی هەر لەسەر چێژ و سەلیقەی خۆی بوو. شان بەشانی ئەم جۆرە ڕەخنە هونەرییە جۆرە ڕەخنەیەکی تری فەرهەنگی (لغوي) پەیدا بوو، کە فەرهەنگییەکان و زاناکانی ڕێزمان دایان مەزراندبوو، بەتایبەتی لە (کوفە و بەسرە)دا، ئەم ڕەخنەیە لەسەر پەیوەندیی وێژە دانرابوو، بەدەستوورەکانی زمان و ڕێزمان (عروض)ەوە بەمەرجێ کە لە چێژی هونەریش دوورکەوتنەوەی تیا نەبێت، لەم سەردەمەدا ڕەخنە پەرەیەکی تەواوی سەند و گەلێک ئاقار (نواحي) تازەی گرتەبەر، وەکو سەرنجدان لە پەیوەندی ناوەندی بوێژ و ناوچەی بوێژ و دەرکەوتنی نیشانەکانی ئەم پەیوەندییە لە بەرهەمەکانی بوێژدا. هەروەها وەکو ڕەنگدانەوە (انعکاس)ی ژیانی کۆمەڵایەتی سەردەم لە بەرهەمی بوێژدا. لە سەدەی دووەمدا ڕەخنە هەنگاوێکی گرنگی نا، ژمارەیەکی زۆر زانا و نووسەر و بوێژی بێگانە، کە بەشی زۆریان ئێرانی بوون، بەفارس و کورد و تورکەوە لە مەیدانی ڕۆشنبیری و وێژەی عەرەبیدا سەریان هەڵدا، هەر لە بۆێژان بژمێررێن بەناوبانگی وەک (بەشار کوڕی برد - ئەبو نەواس)یان تیایە، ئەمانە بەپێوانی ئەو شارستانیەتییە تازەیەی پەیدا بوو لە وێژەی کۆنی عەرەبی کەوتنە تەقە،

ئەو شۆڕشەی نایانەوە لە واژە (لفظ) و واتا (معنى) و کێش (وەزن) و داڕشتن (صياغة)دا هەندێ گۆڕانی بەسەر وێژەی عەرەبیدا هێنا، ئەمە بوو بەپەیدابوونی دوو ڕێچکەی پێچەوانە لە ڕەخنەدا.

١- ڕێچکەی کۆن، کە چاوی هەر لە سەردەمی جاهیلی و سەرەتا و موسڵمانی بوو، هەڵبەستی هەر بەو پێوانەیە ئەپێوا.

٢- ڕێچکەی نوێ، کە سەرنجی لە ژیانی تازەی کۆمەڵایەتی ئەدا و تێئەکۆشا، کە پێوانەی هەڵبەست بەو پێوانە تازەیە بگاتەوە.

لە سەدەی سێهەمدا ڕۆشنبیری ئەوەندە پێشکەوت، کە خاوەنبیران کەوتنە دابەشبوونی پیشەیی (التقسيم المهني) پیاوەکانی ئایینی ڕای خۆیان تەرخان کردبوو بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەعجازەکانی (قورئان و حەدیث و فقە و ئوسوڵی دین)دا.

زاناکانی زمان دەستیان کرد بەکۆکردنەوەی فەرهەنگ و دانانی ڕێزمان و عروضی هەڵبەست، پسپۆڕەکانی وەرگێڕان (متخصصەکانی تەرجەمە) دەستیان کرد بەگەڕان بەناو سامانی بەجێماوی ئێران و ڕۆم و سەریانی دا، چییان لێ بەچاک زانی وەریان گێڕایە سەر عەرەبی، ئەم ژیانی زانستییە بوو، کە لە هەڵبەست و پەخشاندا گەلێ پیاوی وەکو (إبن المقفع، جاحظ، أبو تمام، إبن الرومي... هتد) پێگەیاند.

دابەشبوونی پیشەیی ڕۆشنبیران کاری کردە سەر ڕەخنەی وێژەیی، کە ئەبینرێ ڕەخنەی ئەم سەدەیە لە چوار مێشکی جیاواز (ذهنية) دەرچووە، (١- بوێژەکان، ٢- زمان، ٣- ئەو زانایانەی کە لە سەرچاوەی بێگانە بەتێکڕایی ڕۆشنبیرییان وەرگرتبوو، دوای ئەو زانایانەش، ٤- ڕۆشنبیریی وەرگێڕاوی یۆنانییەکان کارێکی زۆری تێ کردبوون).

لە سرنجی ئەمانەدا بنەڕەتییەکانی (اصولەکانی) ڕەخنە بەتێکڕایی لە دوو سێ سەرچاوەوە ئەهات:

١- سەرچاوەی کۆن.

٢- سەرچاوەی ئەو کارەی فەیلەسوف و دیالێکت و بەلاغە و منطق کردبووی لەناو ڕەخنەوانەکانی ئەم سەدەیە، لە وێژەوانانی بەدیعی (إبن المعتز)، لە زانا بنەڕەتییەکان، (قتيبە)ی خاوەنی (الشعر والشعراء)، لە پەیڕەوکارانی فەلسەفە (قدامە کوڕی جەعفەر) دانەری (نقد الشعر) بەناوبانگن؛ بەڵام بۆچی هەڵبەستی عەرەبی و ڕەخنەوانی، نەگەیشتنە لووتکەی خەملێن (قمة الأزدهار)، لە سەدەی

چوارەمدا نەبێت، لەم سەدەیەدا ڕەخنەوانەکان بەکورتی خۆیان تەرخان کرد بۆ هونەرەکەیان و لە ئەنجامی سەرنجدان و کۆڵینەوەی بەراوردی زۆردا قاڵبوون بەهرەی چێژیان بەتەواوی گەشەی کردووە و ڕەخنەی ئەمانە دیاریی بوو لە قووڵی و پەرەدار بۆ ئاسوودە، لە شیکردنەوەی ڕواڵەتە وێژەییەکاندا (ظاهرات أدبيە) و، ڕاگەیاندنەوەی ئەو ڕواڵەتە بۆ سەر بنەڕەتە ڕاستەکەیان (اصول الحقائق) کێشەی ناوەندی ئەم ڕەخنەوانانە لە پێشا لەسەر (أبو تمام و بحتری) بوو، لە پاشدا کەوتە ناو هەواداران و دوشمنەکان، (متنبی) لە ڕووی ئەم کێشەیە و زۆرانبازییەوە ژمارەیەک کتێب و نامێلکەی هاتە ناو هەرە ناسراویان:

«کتاب الموازنة بين الطائيين» بوو هی (ئامێدیە) لەگەڵ دانراوەکەی (قازيي جورجاني - الوساطة بين المتنبي وخصومە)، هەر لەم سەردەمەدا بوو، کە بابەتی دزێو لاسایی بوو بەبابەتێکی دوور و درێژی ڕەخنە، لەپاش سەدەی چوارەم وێژەی عەرەبی دەستی کرد بەگلۆربوونەوە، تا گەیشتە ڕادەیەک هونەرێکی لاسایی دەستکردی (مصطنع)ی بێ گیانی لێ دەرچوو.

ڕەخنەیش بەدوای وێژەدا ڕەنگی مردنی لێ نیشت و گیانی تازەی نەچووەوەبەر، هەتا گەیشتە ڕاپەڕینی تازە بەتێکەڵ بوونی ڕۆشنبیریی ڕۆژئاوا لەگەڵ ڕۆژهەڵات. لەم سەردەمەی ئێستاش ئەبینین لە وێژە و ڕەخنەی عەرەبیدا دوو ڕێچکەی تر لە گۆڕایە:

١- ڕێچکەی وێژەی ڕۆژئاوایی.

٢- ڕێچکەی وێژەی ڕۆژهەڵاتی کە دووەمیان ڕۆژ بەڕۆژ خەریکە دەسەڵاتی خۆی دائەسەپێنێ.

ڕەخنەی وێژەیی

چۆنیەتی ڕەخنە

وتمان ڕەخنە بەگشتی پێویستییەکە لە پێویستەکانی ژیان، لە کاتێکا ژیان شتێک بێ، هەمیشە ڕوو لە گۆڕان و پێشکەوتن، ئاشکرایە پێویستی بەهۆیەک هەیە، کە بۆ ئەم گۆڕان و پێشکەوتن و چاکتربوونە ڕێگای هەرە ڕاستی هەنگاو پیشان بدات، ئەو هۆیە (ڕەخنە)یە، لەبەرئەوە ڕەخنە بەژمارەی مەیدانی ژیان جۆری هەیە، جۆرێکیان ڕەخنەی سیاسییە، کە پێوانەی (مقیاس) خۆی لە چۆنێتی فەرمانداری و قانوونەکانی دەوڵەت و ناو دەوڵەتانی وەرگرتووە و تەقەلا ئەدا ڕێگای هەرە باش بدۆزێتەوە بۆ بەڕێوەبردنی

کۆمەڵایەتی، جۆرێکیشیان ڕەخنەی کۆمەڵایەتییە، کە پەرموونەوە (ثقة) ئەخاتە سروشتی مرۆڤ (مرۆڤی تاک) بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی و سەر ئەو یاسا باشانەی لە کۆمەڵایەتیدا دروست بوون و، تێ ئەکۆشن بۆ دۆزینەوەی جۆری پەیوەندی هەرە بەکەڵک بۆ گشت کۆمەڵ و بۆ ئەندامەکانی، تاکو بتوانین بەشەقاوی گەورە شەقامی گۆڕان و پێشکەوتن ببڕین.

ڕەخنەیەکی زانیاریش (علمي) هەیە لە فیزیا و کیمیا و ڕیازیات و... هتد، ئەدوێ، هەرچەندە بابەتی لێدوانی زۆرە؛ بەڵام هەموویان لەوەدا یەک ئەگرنەوە، کە لەسەر تاقیکردنەوەی بابەتی (تجربة موضوعية) بەندن و دوورن لە هەموو کارتێکردنێکی خۆیی (تأثير ذاتي).

جۆرێکی تریش ڕەخنە هەیە پێی ئەڵێن ڕەخنەی هونەری ئەمیش هەندێ ئوسوڵی گشتی هەیە، هەر یەکێکە لە هەموو لقەکانی هونەرە جوانەکان؛ وەکو نیگار، وێنە، وێژە، مۆسیقا، پەیکەر، سەما، نەخش و میعماری... هتد، بە وێنە: «دەربڕینی ڕاست -تەعبیری ڕاست- هێزی کارتێکردنی شیرینیی ئەندێشە، ئاگاداری تەناسوب و هاوئاهەنگی «ئەم ناونیشانە هەریەکەیان بەهەموو یەکێک لە لقەکانی هونەر وەکو یەک پەیوەستن، لەگەڵ ئەوەشدا هەر یەکێک لەم لقانە پێوانەی ڕەخنەگریی تایبەتی خۆی هەیە، بەپێی سروشتەکە بۆ هونەری دەربڕینەکەی، ڕەخنەی هونەری بەپێچەوانەی ڕەخنەی زانیارییە و، کە سەرنجی خۆیی (نظرة ذاتية) هەڵناگرێ کەم و زۆر بەشێک لە هێزی پێوانەکەی کەوتۆتە سەرنجی خۆیی، واتە چێژی هونەری تایبەتی ڕەخنەوان دەستێکی دیاری هەیە لەو ئامانجانەدا، کە لە ڕەخنەی بەرهەمێکی وێژەییدا پێیان ئەگات. لقەکانی ڕەخنەی هونەری، مەبەستی ئەم دەرسەی ئێمە ڕەخنەی وێژەیییە، کە ئەگەر وشەی وێژە بەواتا گشتییەکەی بگرین ئەتوانین لەم ڕەخنەی وێژەیییە (٣) جۆری لای خوارەوە جیا بکەینەوە:

١- ڕەخنەی مێژوویی، کە پەیوەندیی ناوەندی وێژە و مێژوو لێ ئەداتەوە، بەرپەرچدانەوەیە بۆ خاوەن وشەیەک. سوران محوی لای من ڕەخنەیە بەجێیە، کە ڕەخنەکە بەند بێ بەباسی زانیارییەوە و، داڕێژرابێ بەکەرەستەی بەپێز و بەبیری تیژ و بەباوەڕی بەهێز و بەبەڵگەی تەواو و ڕاست، بێ گومان ئەو ڕەخنەیە ئەوسا ئەتوانین بڵێین دروستکەرە، وە لام وایە لە هەمان کاتا ڕەخنە لێگیراویش بەسنگ فراوانی و دڵ سافییەوە داخوازییەکانی ڕەخنەگر وەربگرێت، ئینجا ئەوەی من مەبەستم بێ لە ئێرەدا ئەوەیە ئەڵێم ڕەوا وابوو ئەو برایە پێشەکی بهاتایە و تۆزێ

چیرۆکەکەی شی بکردایەوە و ڕووی چاک و خراپی بۆ خوێنەر بخستایەتە ڕوو، وە ئەگەر نیازی خزمەتیش بوو ئەوا باشتر شیکار و چارەسەرییەکی بۆ ڕووی خراپییەکانی دابنایە، نەک یەکسەر بێت ڕەخنە لە نوقتە یا نیشانەی پرسیار کردن بگرێ، کە زۆر دوورنییە ئەو سەهوانە بگەڕێتەوە بۆ چاپخانە؟! یان نەهاتایە ناڕەوا ڕەخنە لە بەرهەمە چاپ نەکراوەکان بگرێ، کە هێشتا نەچوونەتە بەرچاوی خوێنەر، بۆیە ڕووی تێ ئەکەم و ئەڵێم؛ سەیرە سەیر!! ئەوەی دەستوور نەبوو کرا بەدەستوور، ئەوەی نەبینراوە ئەوا بینرا! ماسی لە بەحرایە، کەچی ئەکڕێ! باس باسی داهاتووە! داهاتوویەکی یەکجار دوورە! باس باسی بەرهەمە، بەڵێ بەرهەم بەرهەمێ کە نەچۆتە بازاڕەوە. کەسێ نەیبینێ؟ ئینجا نازانم چۆن چۆنی حوکمی خراپ ئەدا بەسەریانا؟! خۆشم لەو نووسینە سەرسامم!! ئایا کێ ناڵێ لەناو ئەو بەرهەمانەی، کە لە مێژەوەیە پێیانەوە خەریکم یەکێکی تیا هەڵناکەوێ. کە لە پاشەڕۆژدا شیاوی ئەوە نەبێت هەرخۆت بەباشی لەسەری بنووسی، سەیرە تێ ناگەم بۆچی ئەو برایە وا ئەکا؟ تێ ناگەم! تێ ناگەم! کارەساتە «سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی مێژوو ئەکات بەبنەڕەت بۆ کۆڵینەوە لە وێژە و هۆ دۆزینەوەی ڕواڵەتەکان و، تایبەتییەکانی، بۆ وێنە بمانەوێ لە «مەم و زین»دا کۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی بکەین ناتوانین بگەینە ئامانجێکی وردی ڕاست، بێ ئەوەی زانیارییەکی «معلومات»ی باش پێکەوە بنێین، پێشتریش کە پەیوەندییان بەتایبەتیی باسمانەوە ئەبێ.

هەروەها ناتوانین لە نهێنییەکانی گرێی کوردایەتی حاجی قادر بگەین، ناتوانین بزانین بوێژەکانی سۆران بۆچی درەنگ دەستیان دایە هەڵبەست بەزمانی کوردی، یان شێخ ڕەزا بۆچی تووشی نەخۆشیی داشۆرین (هەجو) و هەرزەنووسی بوو، هەتا پەنا نەبەینە بەر لاپەڕەکانی مێژووی سەردەم و پێش سەردەمیان «ئەوەندەی مێژووی نووسراوی وڵاتمان بتوانێ لەم شتانە یاریدەمان بدات».

٢- ڕەخنەی کەسی «شخصی» ئەو ڕەخنەیەیە، کە لەسەرگورشتەی ژیانی بوێژەوە ئەگاتە تێگەیشتنی بەرهەمەکەی و ئەو تایبەتییانەی «خصائص» لە هونەر و ئوسلوبەکەیا هەیە، بەپێی ئەم ڕێبازەی دووەم ڕەخنەوان لە باتی ئەوەی تەماشای پەیوەندییەکانی ناوەندی ناوچەی وێژەوان و بەرهەمەکەی بکات، ڕێگەی ئەم تەماشاکردنەش بەم جۆرە ئەبێ، کە ڕەخنەوان دەست بکات بەکۆڵینەوە لە ژیانی وێژەوان لە سەرەتای منداڵییەوە، چۆن بەخێوکراوە؟ چۆن پێگەیشتووە؟ چی خوێندووە؟ لە کوێ؟ لەلای